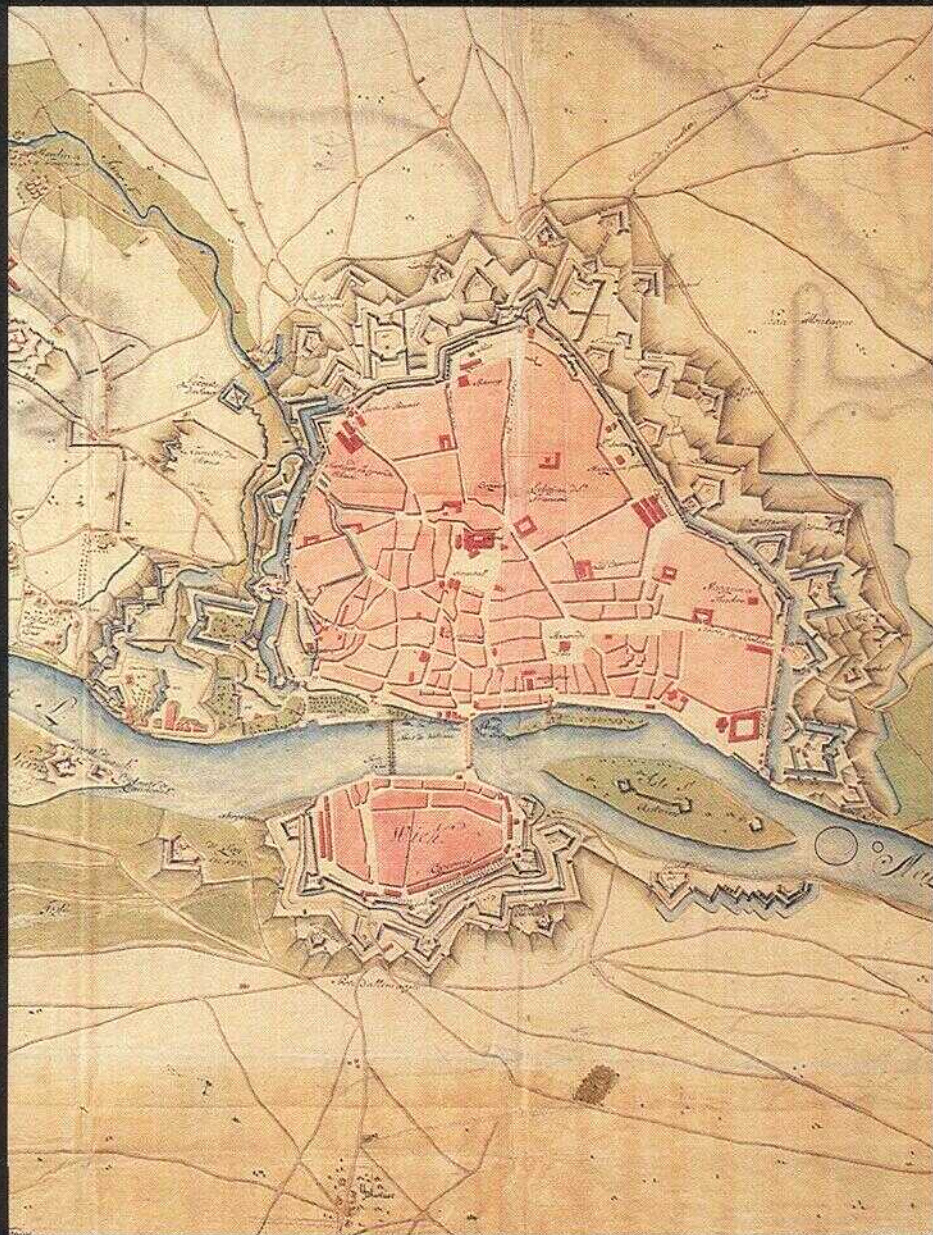

1989 / 3

BULLETTIN

KNOB

Tweemaandelijks tijdschrift
voor monumentenzorg,
architectuurgeschiedenis,
archeologie, cultuurbeleid,
musea en archieven

Koninklijke Nederlandse
Oudheidkundige Bond
De Walburg Pers

INHOUD

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouw H.K.H. Prinses
Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de
KNOB, tevens orgaan van de
Rijksdienst voor de Monumentenzorg
en de Rijksdienst voor het
Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

Prof. dr. ir. F. W. van Voorden
(hoofdredacteur), drs. Th. M. Elsing
(eindredacteur), prof. dr. E. R. M.
Taverne (adviseur), mevr. drs.
M. M. A. van Boven, mevr. drs.
M. J. Dolfin, mevr. drs. M. Krauwer,
ir. E. J. Nusselder, dr. ir.
R. A. F. Smook, prof. dr. ir.
C. L. Temminck Groll, dr. A. van der
Woud.

Redactieraad

Jhr. ir. L. L. M. van Nispen tot
Sevenaer (voorzitter), prof. dr.
W. A. van Es, mr. C. H. Goekoop, drs.
U. F. Hylkema, drs. J. F. van
Regteren Altena, drs. C. O. A. Baron
Schimmelpenninck van der Oije, ir.
C. J. Vriesman, mevr. drs.
M. J. H. Willinge.

Art Director

H. Kreuger.

Lay-out en vormgeving

Th. M. Elsing,
De Walburg Pers.

Losse nummers en abonnementen

Bureau KNOB, O.Z. Voorburgwal 195,
1012 EX Amsterdam, tel. 020-278232
Abonnement en lidmaatschap KNOB:
f 65,—; f 40,— (t/m 27 jr); f 100,—
(instelling etc.). Opzeggingen voor
1 december van het jaar.
Losse nummers f 15,—.

Nieuw adres per 1-7-1989

Bureau KNOB,
Achter de St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756

Druk

De Walburg Pers
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 05750-10522.

ISSN 0166-0470

1

F. W. van Voorden
Historische structuuranalyse Maastricht

2

Th. M. Elsing
Cultureel Erfgoed en
Ontwikkelingssamenwerking

5

Monumentale kerken op de Utrechtse
gemeentelijke monumentenlijst

6

Titus A. S. M. Panhuysen
Het bodemarchief van Maastricht

17

Ed Taverne
Het stedenbouwkundig monument

22

Servé Minis
In de ban van de stad

29

A. M. Martin
De ruimtelijke transformaties van
Maastricht na 1800

43

Claes Joris van Haften
Het Maastrichtse bouwarchief in relatie tot
de stadsvernieuwing

51

Musea

52

Agenda

54

Boeken KNOB

55

Summaries

BULLETIN KNOB

Jaargang 88, 1989, nummer 3

Omslag

*Maastricht en omgeving, 1864, militaire
kaart (Top. Atlas, Gemeentearchief
Maastricht.
Situatie vlak voor het moment van
ontmanteling.*

Summaries

Mevr. drs. M. L. A. J. Th. Brekelmans en
drs. Th. M. Elsing.

Rectificatie 1989/2

pag. 20, noot 7
Het archief Klinkhamer bevindt zich in het Ned.
Inst. voor Architectuur en Stedenbouw (AK-AI).
Zie levens noten 12, 14, 18, 22.
Noot 25 te lezen: Ph. Steadman, *The Evolution
of Design. Biological Analogy in Architecture and
Design*, Cambridge 1979.
Noot 27 vervalt.

pag. 42 te lezen:
Het Leids Pijpenkabinet
van particuliere collectie tot modelmuseum

Historische structuuranalyse Maastricht

F. W. van Voorden

Op 23 maart 1988 is een uitgebreid onderzoek gestart naar de historische structuur van de bebouwde kom van Maastricht. Het onderzoek, dat vier jaar zal duren, wordt uitgevoerd door een samenwerkingsverband van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de gemeente Maastricht, de Technische Universiteit Delft en de Rijksuniversiteit Groningen. Voor het ontwerpersdeel van het project participeert de Rijkshogeschool Maastricht (de Academie van Bouwkunst).

In deze aflevering van het Bulletin worden enkele thema's van het Maastricht-onderzoek gepresenteerd. Het bodemarchief wordt behandeld door Panhuysen, stadsarcheoloog. Minis beschrijft in het artikel 'In de ban van de stad' de wisselwerking tussen bestuur en stad. Martin en Van Haften, beiden assistent-in-opleiding, gaan in op thema's van het project: de ruimtelijke transformaties gedurende de 19de en 20ste eeuw, en het Maastrichtse bouwarchief in relatie tot de stadsvernieuwing.

Het thema-artikel van Taverne over het stedenbouwkundige monument vormt een algemene inleiding op het Nederlandse stads onderzoek. De relatie die Taverne legt tussen onderzoek en ontwerp is essentieel voor dit type onderzoek. In de Maastricht-bijdragen die zijn opgenomen in deze aflevering van het Bulletin komt deze relatie nog niet significant in beeld, omdat de confrontatie onderzoek-ontwerp pas in de tweede fase van het project aan de orde komt.

Ook een ander belangrijk thema van het project blijft buiten beschouwing: de Atlas, een geautomatiseerd informatiesysteem van beeld en tekst, waarmee thema's, perioden en ontwikkelingen van de stadsgeschiedenis kunnen worden gevisualiseerd. In de projectomschrijving (zie hierna) worden doel en opzet van de Atlas beknopt genoemd.

Maastricht is gekozen als studie-object, omdat de stad zich bij uitstek leent als atelier en laboratorium voor onderzoekers en ontwerpers. De structuur van de stad is samengesteld uit patronen van 2000 jaar continue bewoning. Dank zij het archeologisch en het bouwhistorisch onderzoek zijn stedelijke artefacten

bekend van de eerste 1000 jaar, voor Nederland een uniek gegeven. Het geeft de onderzoekers de mogelijkheid structuren en beelden te analyseren van nog onvoorstelbare perioden van de stadsgeschiedenis.

Doel en opzet van het onderzoek

De doelstelling van het onderzoek is het analyseren, verklaren en beschrijven van het proces van verstedelijking. Het onderzoek moet inzicht geven in nu nog ontbrekende schakels in de stadsgeschiedenis, het moet basisgegevens aandragen voor toekomstige structuurplannen en stedenbouwkundige ingrepen, en het moet een programma opleveren voor noodzakelijk onderzoek in de praktijk waardoor een betere integratie tussen stedenbouw, stadsvernieuwing, monumentenzorg en archeologie tot stand kan worden gebracht.

Het in samenwerking tussen universiteiten en overheidsdiensten te verrichten onderzoek richt zich op het fenomeen van de stad als permanent stedelijk knooppunt. Als gevolg van toenemende aandacht voor de ruimtelijke kwaliteiten van de stad en voor processen van sociale vernieuwing, in het bijzonder in West-Europa manifest, wordt sterk behoefte gevoeld een diepgaand, multidisciplinair onderzoek te verrichten naar de essentie van de stad.

Het project zal resulteren in een praktisch programma, waarmee het gemeentebestuur, de overheidsdiensten en de beroepspraktijk (architecten en stedenbouwkundigen) kunnen opereren bij

instandhouding en vernieuwing van de stad en haar onderdelen. Publieksverlichting is daarbij essentieel.

De verwerking van de ruimtelijke en historische gegevens zal worden afgestemd op de geautomatiseerde vastgoedregistratie van de gemeente Maastricht. Op landelijk niveau heeft het programma relaties met de geautomatiseerde registratie van de monumentenzorg (het Monumenten Registratie Systeem en het Monumenten Inventarisatie Project).

De wetenschappelijke studies (proefschriften) zullen dienen ter versterking van het fundamenteel-wetenschappelijk onderzoek betreffende veranderingprocessen die zich in de gebouwde omgeving voordoen. De studies zullen nieuw licht werpen op de effectiviteit van de geijkte stadsvernieuwing en de traditionele monumentenzorg. De oorspronkelijke, in de loop van de geschiedenis versterkte stedenbouwkundige en architectonische kwaliteit wordt herkenbaar en bruikbaar gemaakt als basis van vernieuwing en verandering.

De Atlas (het geautomatiseerde kartografische informatiesysteem) komt beschikbaar als prototype van een interactief 'kennisinstrument' voor de praktijk van stedelijk beheer en monumentenzorg.

Cultureel Erfgoed en Ontwikkelingssamenwerking

documentatie, conservering en restauratie van monumenten in Afrika

Th. M. Elsing

Op 20 april 1989 werd in het bijzijn van ZKH Prins Claus in de Technische Universiteit van Eindhoven het symposium **Cultureel Erfgoed en Ontwikkelingssamenwerking** gehouden. Doel van het symposium was een verkenning van mogelijkheden tot behoud van het gebouwde cultureel erfgoed in Afrika, bedreigd door westerse invloeden en economische teruggang, in het kader van de vanuit Nederland bedreven ontwikkelingsamenwerking. Dit aan de hand van een aantal voordrachten, waarin zowel cultuur-historische aspecten als daadwerkelijk uitvoerbare projecten naar voren werden gebracht.

►
*Djenné, Mali,
Grote Moskee.*

▼
Metselaars te Djenné, Mali.

Cultureel erfgoed en identiteit

Na opening van het symposium door prof. dr. ir. M. F. T. Bax, decaan van de Faculteit Bouwkunde van de TU Eindhoven, werd door prof. dr. D. van der Waals aan de hand van voorbeelden uit

Mali, West Afrika, naar voren gebracht dat met behulp van onderzoek naar het cultureel erfgoed uit het verleden mogelijk een bijdrage gegeven kan worden aan het totstandkomen van een nieuwe, eigen identiteit van Mali in het heden.

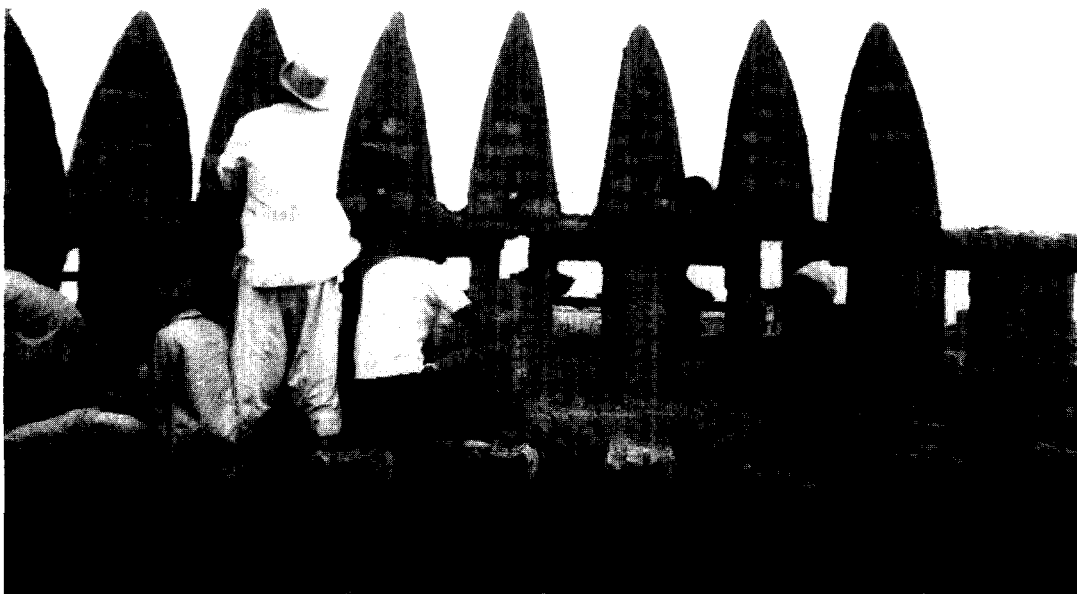
In het verleden heeft Mali in haar gebied van de zgn. binnendelta van de rivier de Niger een aantal belangrijke rijken gekend. In het welvarende rivierengebied herinneren talrijke heuvels aan steden en dorpen uit datzelfde verleden, welke ca. 300 v. Chr. een aanvang nam.

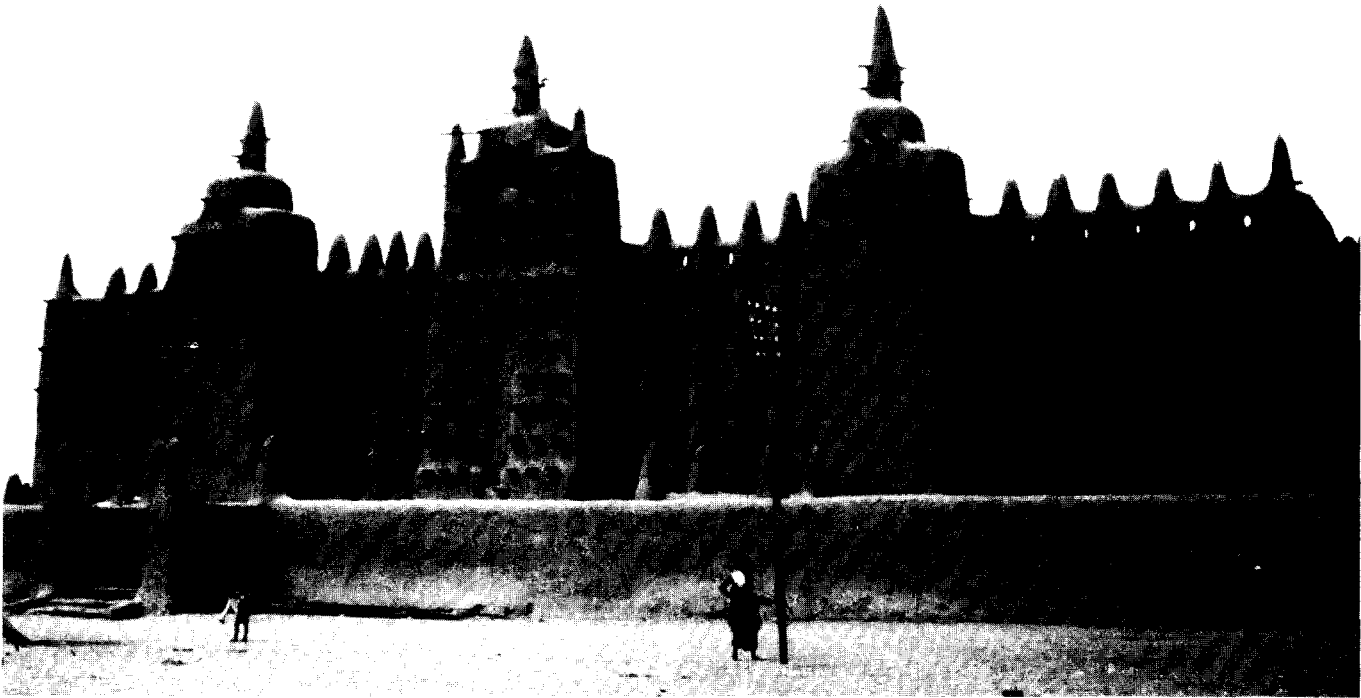
De eerste president van Mali, Modibo Keita besepte dat met de verscheidenheid van volken in het land een gemeenschappelijk identiteitsbesef onmisbaar was voor de ontwikkeling van het land. Dit gemeenschappelijk besef, gevoed door het verleden, heeft binnen de Malinese intelligentia vrij algemeen ingang gevonden. Vanuit deze gedachte is het Directoraat Generaal voor Internationale Samenwerking van het Ministerie van Buitenlandse Zaken een project opgezet tot inventarisatie en onderzoek van nederzettingen in het binnen-deltagebied.

Door middel van systematisch archeologisch onderzoek wordt getracht gegevens te verzamelen betreffende het ruimtelijk patroon, de verstedelijking en het beschavingsniveau van de nederzettingen. Een zeer zorgelijke ontwikkeling in dit geheel is dat de heuvels grondig worden verstoord door plaatselijke schatgravers, welke op zoek zijn naar waardevolle ethnografica, waarvoor zij overigens slechts een zeer gering bedrag ontvangen, vergeleken met de opbrengsten in de kunsthandel van deze illegale export van Malinees cultureel erfgoed naar westerse landen.

Algemene aspecten van monumentenzorg en cultuurbehoud in niet westerse landen kwamen aan de orde in de voordracht van prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll, welke inging op de restauratie van monumenten in Indonesië, Suriname en de Nederlandse Antillen.

Indonesië kreeg reeds in 1931 zijn Monumentenordonnantie, waarmee aldaar ca. dertig jaar eerder sprake was van feitelijke monumentenwetgeving dan in Nederland. Op grond van deze ordonnantie, welke nog steeds van kracht is, kon-

den zowel de beroemde Hindu-oudheden als de Borubudur, maar ook de Nederlandse gebouwen uit de VOC-tijd beschermd worden. De betekenis van de Hindu-oudheden liggen, naast het versterken van de eigen identiteit, ook in de toeristische sfeer. Voor de koloniale gebouwen werd gezocht naar een meer maatschappelijke functie als museum etc. Ook is in Indonesië duidelijk een groeiende belangstelling voor jongere monumenten.

Ook elders in het Verre Oosten zijn restauratie-projecten van Nederlandse koloniale bouwkunst actueel. Met name het Hollands Hospitaal te Colombo, Sri Lanka, en het Stadhuis te Malacca. Ook de Nederlandse forten te Sri Lanka en India verdienen de aandacht.

Sedert 1954 kent Curaçao de actieve Stichting Monumentenzorg, welke een toenemend aantal eigendommen beheert. In dit beheer prevaleert de maatschappelijke functie, waar onder nu ook volkswoningen, boven de toeristische attractie. In toenemende mate ziet het eilandbestuur echter ook tegen de achtergrond van het toerisme de noodzaak om tot verdergaande stadsvernieuwing te komen. De Historical Foundation op St. Eustatius richt zich wel primair op bevordering van het toerisme.

In Suriname bestond in de jaren 60 veel activiteit op het gebied van monumentenzorg. Het betrof doorgaans maatschappelijke projecten als overheidsgebouwen en musea. Na de militaire machtsovername is aan de openbare en museale functie van fort Zeelandia een eind gekomen en met betrekking tot de

monumentale houten koloniale bebouwing heersen grote problemen. Eind 1987 werd echter een monumentenwet aangenomen.

Dr. Dorothé Grüner van het Frobenius Instituut Frankfurt besprak de typen en vormen van de uit leem en tichels opgetrokken moskeeën in West Afrika. Zwaartepunten van het onderzoek liggen in Mali, Burkina Faso en Ivoorkust en Niger, met diverse volkeren. Ca. 300 moskeeën werden geïnventariseerd. Deze vorm van moskeeën zijn een zelfstandig Afrikaans voortbrengsel en veelal gebaseerd op lokale bouwvormen. De omvang kan bijzonder groot zijn, tot ca. 3000 m². Naast de gebedsruimte kent de moskee veelal een hof. Een minaret komt zelden voor. In bepaalde gebieden is de zgn. Mirab-toren, welke de oostzijde van de gebedsruimte accentueert, typerend. Een bedreiging voor deze typisch Afrikaanse moskeevormen is de door de oliestaten gefinancierde nieuwbouw van moskeeën in beton en in een aan de streek wezensvreemde stijl.

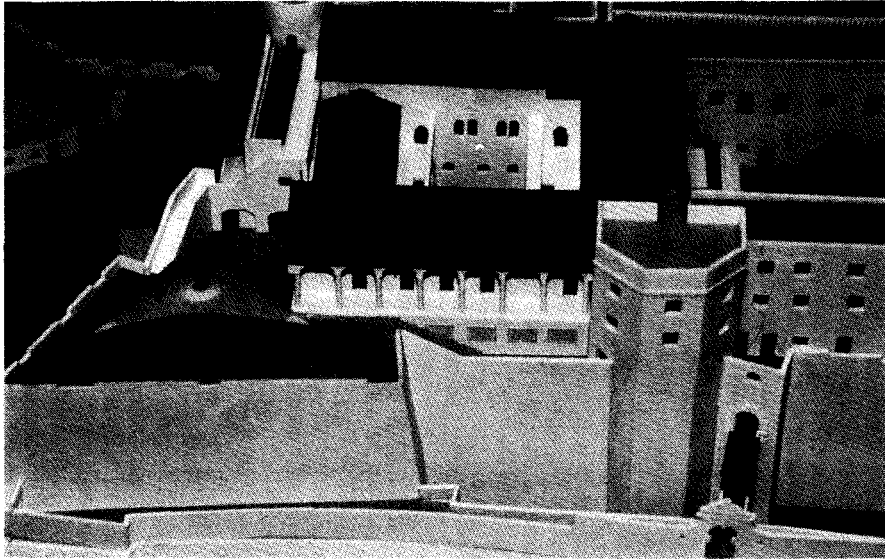
Een collectief monument

In zijn voordracht over de forten en kastelen van Ghana gaf prof. dr. A. van Dantzig, werkzaam aan de Universiteit van Accra, een overzicht van de ontwikkeling van deze fortenreeks aan de Afrikaanse westkust. Met de vestiging van de Portugezen in 1482 te Elmina en de Hollanders ca. 1600, zette zich een ontwikkeling in gang welke leidde tot een reeks

forten en vestigingen van diverse Europese naties voor het einde van de 17de eeuw. Er werd gehandeld en geconcentreerd in goud, ivoor en slaven. Tot in de 19de eeuw echter hadden de Europeanen buiten de muren van hun forten weinig feitelijke macht. Nog ca. 20 forten en vestigingen zijn bewaard gebleven, waarvan sommige in ruïneuze staat en andere vrij goed bewaard.

De pas afgestudeerde ingenieurs Diederik Six en Arjen Joustra gingen in op de geschiedenis en de mogelijke toekomst van het fort St. George d'Elmina te Ghana. Gesticht door de Portugezen tegen het einde van de 15de eeuw, werd het fort van 1637 tot 1872 het Nederlands hoofdkwartier aan de Goudkust. Na verlies van haar functie van handelspost in de 19de eeuw en verlies van de havenfunctie in 1921 is de stad nu teruggeslagen op de oorspronkelijke bron van inkomsten, de visserij. Het waardevolle historische karakter van stad en fort is grotendeels behouden gebleven, maar nieuwe functies en inkomsten moeten gezocht worden. Mogelijk kan het toerisme hierin een belangrijke rol spelen, met een hotelfunctie voor het fort. Aangezien toerisme voor bevolking en infrastructuur niet zonder problemen is, zijn de onderzoeken niet slechts beperkt gebleven tot restauratie van het kasteel, maar zijn ook andere disciplines ingeschakeld teneinde te bezien hoe door nieuwe economische impulsen de waardevolle elementen en structuur van de stad gerehabiliteerd kunnen worden.

Ir. W. H. M. Schijns belichtte ver-

◀ Voorstel tot hergebruik van het kasteel St. George d'Elmina, A. K. Joustra, D. L. Six (Maquettebouw T.U. Delft).

St. Gertrudiskerk (Oud Katholiek), Willemsplantsoen 2 Utrecht. Bouwjaar 1912, architect E. G. Wentink jr. ▼

volgens de problematiek van de Malinese stad Djenné. Djenné, enigszins geïsoleerd gelegen, heeft mede daardoor een typerende cultuur en architectuur behouden. Saheldroogten, economische neergang, wegtrekkende bevolking, wijzigende samenlevingsvormen en een toenemende invloed van de consumptiecultuur zijn de belangrijkste oorzaken van bedreiging van dit culturele en architectonische erfgoed en zijn als zodanig niet van voorbijgaande aard. Een verbetering van de regionale economie zou aan deze problemen het hoofd kunnen bieden en hoeft het behoud van dit unieke voorbeeld van Afrikaanse bouwkunst niet aan te tasten. Verbetering en herstel zouden met behulp van lokale gilden van ambachtslieden en met de traditionele materialen uitgevoerd kunnen worden. Mogelijk kan met steun van buitenaf een en ander tot stand worden gebracht. Door onderzoeksprojecten vanuit Nederlandse universiteiten in samenwerking met het Malinese Instituut des Scienses Humaines is de nodige voorkennis aanwezig om tot een rehabilitatieplan van Djenné te komen.

Ir. Cor Dijkgraaf van het Institute for Housing Studies te Rotterdam sloot de rij van sprekers voor wat betreft de architectuur en stedenbouw met een uiteenzetting van de binnenstadsproblematiek van de hoofdstad van Yemen, Sana'a. De stad kent een geschiedenis welke mogelijk teruggaat tot bijbelse tijden. Vanouds was het een zuid-Arabisch handelscentrum met verbindingen naar India en het Middellandsezee-gebied. Omstreeks het jaar 300 moet de stad een grote oppervlakte hebben gehad en beschrijvingen uit de periode van de Islam, ca. 900 na Chr., geven aan dat de behuizingen van de stad niet veel verschilden van die van nu en dat de stad geheel ommuurd was. De stad kende bloeiperioden in de 17de eeuw en na het beëindigen van de Turkse periode in 1919. Na de revolutie van 1962

leed de stad de grootste schade door moderniserings- en stadsvernieuingswerken: de stadsmuren en poorten werden afgebroken en een groot plein werd aangelegd. Sedert de zeventiger jaren kent de stad vooral een groei in moderne buitenwijken en dreigt ook de binnenstad daarvan het slachtoffer te worden. Dit met een dreigende verpaupering en een uittocht van de bevolking.

Op het ogenblik wordt bezien hoe het unieke karakter van dit door UNESCO aangewezen wereldmonument gehandhaafd kan worden en een nieuwe maatschappelijke functie kan krijgen. Verbetering van de sanitaire voorzieningen, het stratennet en de nijverheid spelen hierin een grote rol.

Drs. N. Braakhuis van het Directoraat Generaal Internationale Samenwerking, Ministerie van Buitenlandse Zaken, besloot de reeks voordrachten met een samenvatting van het rijksbeleid in dit geheel. Het rijk is genooddaakt de nodige financiële terughoudendheid in acht te nemen en zal niet direct en op korte termijn kunnen bijdragen in het opzetten van ontwikkelingsprojecten op de tijdens het symposium genoemde plaatsen. Wel kan sprake zijn van indirecte hulp en bijstand, met name ook waar het gaat om voorlichting, onderzoek en documentatie.

Tijdens de slotdiscussie kwamen men tot de conclusie dat in een aantal gevallen het toerisme mogelijk een uitkomst zou kunnen bieden, mits op een verantwoorde wijze tot stand gekomen en niet ontaardend in een massa-toerisme, waarop men ter plekke totaal niet ingespeeld is. Toerisme, met al haar ups en downs, afhankelijk van de economie van het Westen, kan echter geen structurele basis zijn tot verbetering, maar wel mede een aanzet vormen. De plaatselijke economie zal een bredere basis moeten krijgen wil het cultureel erfgoed duurzaam behouden blijven.

Monumentale kerken op de Utrechtse gemeentelijke Monumentenlijst

In februari 1989 heeft het College van Burgemeester en Wethouders van Utrecht besloten een 19-tal kerkgebouwen op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen.

In 1987 werd met een aantal informatiebijeenkomsten de procedure tot plaatsing begonnen, welke procedurele voorbereidingen medio 1988 werden afgesloten.

Na diverse adviezen en rapportages is besloten een 19-tal kerkgebouwen te plaatsen op de gemeentelijke monumentenlijst, een drietal kerken niet te plaatsen en een tweetal kerken alsnog te plaatsen indien de Minister van WVC niet zou overgaan tot plaatsing van deze kerken op de Rijksmonumentenlijst.

Geselecteerd zijn o.a. de St. Gertrudiskerk (Oud-Katholiek), de Synagoge, de Zuiderkerk, de kerk van het Apostolisch Genootschap en de Holy Trinitychurch.

De inventarisatie van monumentale kerkgebouwen uit de periode 1850 tot heden, waaruit de selectie van de 19 kerken is voortgekomen, vond plaats in 1984 door de stadsarchitect Ir. H. Dam en resulteerde in een gedocumenteerde rapportage van de Gemeentelijke Monumentencommissie in juli 1987.

(foto's: Gem. fotodienst Utrecht).

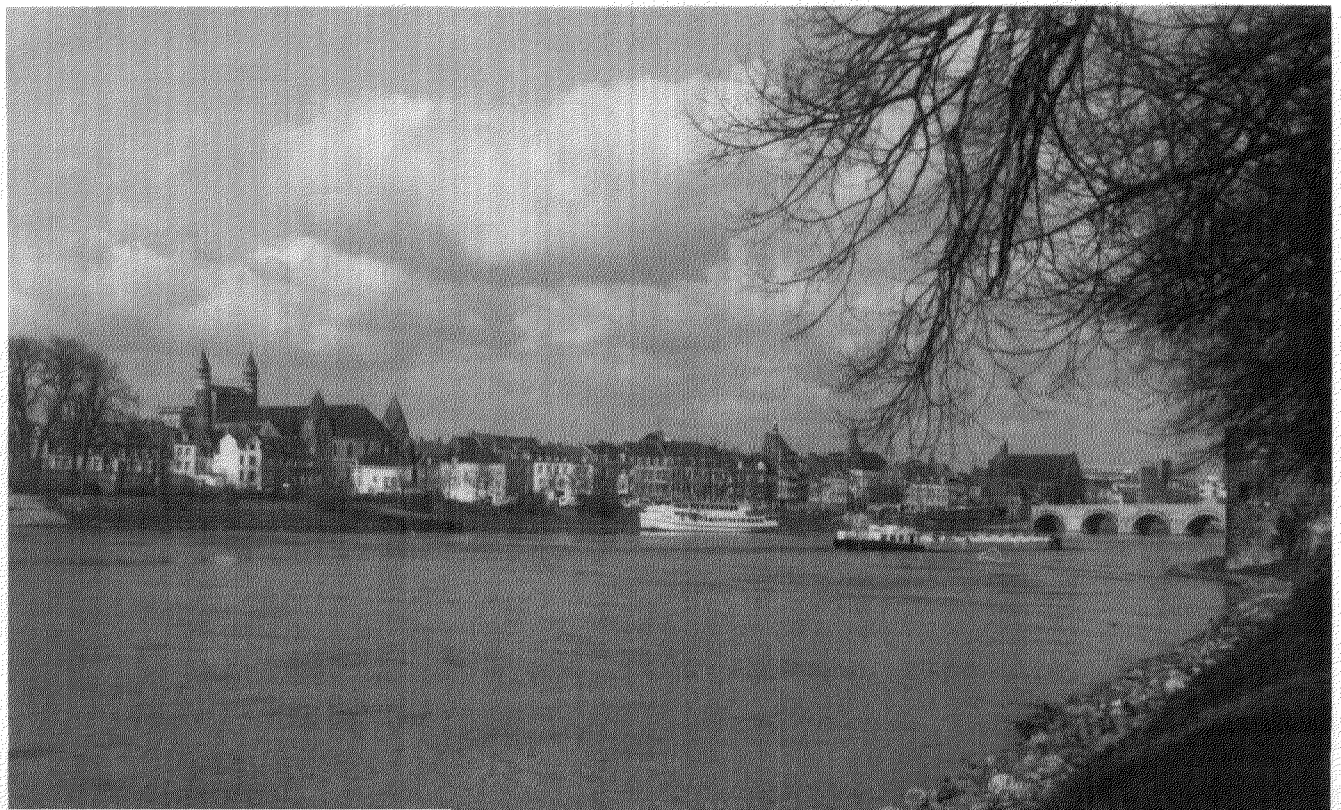
▲
*Synagoge, interieur, Springweg 162-164 Utrecht.
Bouwjaar 1925, architect Harry Elfe Phzn.*

Wandelend door de straten van Maastricht kun je je bewust worden van de stad, of van dat conglomeraat van nederzettingen, waaruit de laatmiddeleeuwse én hedendaagse stad gegroeid is. Je kunt je bewust worden dat het leven zich lang geleden op een ander niveau – of ‘maaiveld’ in archeologisch vakjargon – heeft afgespeeld. Soms wordt je hardhandig met dat verleden geconfronteerd, wanneer je plots tegen een transparante schutting aanloopt en in de ingewanden van de stad kijkt waar de stedelijke archeologen met hun speur- en documentatiewerk bezig zijn. Je kunt naar het Bonnefantemuseum gaan, tussen Markt en Vrijthof – Entre-Deux – om voorwerpen te zien en achtergrondinformatie op te doen.¹ Je kunt ook gewapend met wat extra kennis gaan rondkijken, je ogen de kost geven en mijmerend proberen te begrijpen waarom een straat loopt zoals ie loopt en waarom het ene straatje daalt en het andere stijgt. Dan zijn er ook nog panden die hun eigen opgravingsgeschiedenis vertellen, meestal niet zichtbaar, maar soms indrukwekkend aanwezig, wanneer je in de kelder afdaald.

Op zoek naar de verdwenen stad

Het bodemarchief

Titus A. S. M. Panhuysen

Inleiding

Maastricht is een oude stad, volgens velen de oudste stad van ons land. Als je er rondloopt, kun je het verleden voelen. Het zit in de huizen, hoe fraai en afgelakt ze ook gerestaureerd zijn. Het zit in de krommende straten en de versmalende steegjes, die altijd weer uitkomen op een plein, bij een kerk, of doodlopen tegen de verweerde spaarbogen van de 13de-eeuwse stadsmuur. Het verleden zit in Maastricht ook in de grond, Maastricht staat op zijn verleden, zoals eenieder tegenwoordig behoort te weten.² Elke bouwput levert opnieuw het bewijs, elke kuil toont ons opnieuw de lagen afval en puin en soms hele muurwerken die daar zijn afgezet door het wonen en werken van meer dan tachtig generaties Maastrichtenaren. Op sommige plaatsen is het pakket afval – het bodemarchief – meer dan zes meter dik, daar hebben

▲ Het bodemarchief, een gulden snede van de geschiedenis. Opgraving Derlon 1983. Foto gemeente Maastricht.

van Maastricht

blijkbaar altijd mensen gewoond. Dat is bijvoorbeeld zo in het hart van de oude stad op de oever van de Maas, in het Stokstraatkwartier. Elders, verder weg van het oude centrum en dicht bij de stadsmuren van de 14de en 15de eeuw, is het bodemarchief niet meer dan een halve meter of een hele meter dik, want de mensen hebben er minder intensief gewoond, niet op een kluitje, of slechts een paar honderd jaar. Soms heeft het verleden helemaal geen dikte, en bestaan de enige relictten uit wat verkleuringen, wat sporen in de grond. Elke nieuwe generatie voegt nieuwe gegevens toe aan het bodemarchief, maar haalt tevens oude gegevens weg. Dat is altijd al gebeurd, dat deed de Romein die in 200 na Chr. een tempel bouwde, dat deed bisschop Monulfus die omstreeks 550 de eerste grafkerk voor Servatius stichtte, dat deed de middeleeuwse stadsmens die een stenen huis met gewelfde kelders liet optrekken. En, omdat de rommel van alle woonactiviteiten tot in het begin van de Nieuwe Tijd minder precies werd opgeruimd, ja,

vaak zelfs werd uitgespreid, ingegraven of afgedekt, rees de bodem, decennium na decennium, vele centimeters, soms tot vele meters toe. Ook wij laten een afdruk van onze tijd in de bodem achter. Maar wij doen meer. Nooit in de geschiedenis van de mensheid werden zulke omvangrijke, zo veelvuldige en zo'n allesvernietigende bouwactiviteiten ontplooid als in onze tijd. Werd vroeger alles met handkracht uitgegraven en opgebouwd, werden oude muren en funderingen vaak opnieuw gebruikt, tegenwoordig is het goedkoper om elke 'vervuiling' uit de bodem te verwijderen, zodat er geen statische berekening verkeerd kan gaan en geen boorkop kan vastlopen in een muur of oude waterput. Bouwen aan ónze toekomst zet heel ons verleden op de schop.

Het vak archeologie beoogt door middel van een zo goed mogelijke waarneming en beschrijving van materiële resten van het verleden het leven van onze voorouders te reconstrueren, zodat in samenhang met de onderzoeksresultaten

◀ Maastrichts silhouet vanuit het zuidoosten. Foto Wil Urlings.

▲ De contouren van de Romeinse gebouwen aangegeven in het plaveisel van 'Op de Thermen', middenin het Stokstraatkwartier. Foto Wil Urlings.

In 1840 werd onder Stokstraat 24 voor de eerste keer in Maastricht een opgraving uitgevoerd. Foto Wil Urlings.

van andere historische disciplines een beeld van de ontwikkeling van de mens en zijn maatschappij ontstaat. Niet lang geleden zochten de archeologen nog maar zelden hun werkterrein in de steden. Dat kwam, omdat er weinig belangstelling was voor het middeleeuwse en voor het jongere verleden. Bovendien informeerden de schriftelijke bronnen ons toch al voldoende, dachten we.³ Daarbij kwam dat de archeologen er nog vanuit gingen, dat in de stad door eeuwenlange intensieve bewoning en bebouwing weinig te onderzoeken zou zijn. Er werden wel incidenteel onderzoeken in de steden uitgevoerd, ook in Maastricht waar opgravingen werden gedaan naar het Romeinse verleden,

of in andere steden, waar een kerk of een kasteel werd onderzocht. De noodzaak van de bestudering van de stad als nederzettingenfenomeen, het onderzoek van de bodem van de stad als een van de rijkst denkbare, en meest bedreigde, archeologische reservoirs is iets wat tot het bewustwordingsproces van de jongste decennia hoort.

In het begin van de vorige eeuw ging de Maastrichtse stadshistoricus M. van Heylerhoff er vanuit dat het Romeinse verleden nog zicht- en tastbaar was in de muren en de bouwwerken om hem heen.⁴ Zwart geblakerde en afgeschilferde rondbogen van stoere, middeleeuwse muren waren voor hem Romeins. Naar aanleiding van de eerste opgraving in Maastricht en de ontdekking van de Romeinse thermen in de jaren veertig van de 19de eeuw schreef de toenmalige directeur van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden echter, dat er tot op dat moment 'geen stellige bewijzen van het vroeger aanwezige van Romeinse gebouwen' bekend waren. In de tweede helft van de eeuw was het rijksarchivaris J. Habets die vele notities maakte en vondsten verzamelde bij het graven van de eerste sleuven voor water, gas en riolering. In het begin van deze eeuw ondernamen stadsarchitect W. Sprenger en archivaris W. Goossens diverse opgravingen in en om de Onze Lieve Vrouwekerk. Het waren de eerste gerichte onderzoeken, die vooral tot doel hadden meer te weten te komen over het laat-Romeinse *castellum* of versterking, en over de vroege middeleeuwen.⁵ De theorieën van Goossens zijn nu nóg voor een deel van kracht. Na de oorlog verscheen de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek ten tonele. De belangstelling voor Maastricht was thematisch en vooral afhankelijk van de aanwezige wetenschappers. Het eerste grote onderzoek werd in 1953-1954 uitgevoerd ter gelegenheid van een grote opknapbeurt van de pandtuin van de Sint-Servaas. Doorlopende begravingen van de laat-Romeinse tijd tot in de late middeleeuwen leverden het bewijs voor de bewoningscontinuïteit van Maastricht in de overgang van de Romeinse naar de middeleeuwse periode.⁶ Tussen 1955 en 1965 was de dienst praktisch onafgebroken aanwezig bij de eerste grote sanering van een oude stadswijk in Nederland, de restauratie van het Stokstraatkwartier. Onder leiding van J. Bogaers werden de Romeinse lagen in en onder de middeleeuwse kelders nauwkeurig onderzocht. Een plattegrond van een hele wijk met het honderd jaar eerder ontdekte badge-

bouw, en mét veel nieuwe gegevens over de 4de-eeuwse versterking kwam tot stand. In dezelfde tijd werden de Romeinse brug over de Maas, met de indrukwekkende vondst van vele tientallen gebeeldhouwde stenen, en de rijke graven van Belfort ontdekt. In 1969-1970 leidde J. Bloemers de grote Vrijthof-opgraving, die voorafging aan de bouw van de ondergrondse parkeergarage, en in 1974 werd de laatste 'Stokstraat-opgraving' gehouden aan de Havenstraat. De beide laatste stadsonderzoeken avant-le-mot slosten een periode van rijksbetrokkenheid bij het Maastrichtse bodemonderzoek af.⁷ Door een nieuw onderzoeksbeleid bij de in Amersfoort gevestigde dienst viel het verre Maastricht voortaan buiten de boot. Bovendien begon de stad geleidelijk uit een lange slaap te ontwaken, en zoveel plannen en toekomstdromen te ontwikkelen, dat het voor een onderbezette en verre rijksdienst niet langer mogelijk was het lokale bodemarchief op verantwoorde wijze te beheren en te onderzoeken. Zeker niet, nu intussen de inzichten betreffende het archeologische stadsonderzoek danig gewijzigd waren.⁸

In 1979 besloot het gemeentebestuur zelf een actief beleid te gaan voeren op het terrein van het oudheidkundig bodemonderzoek. Directe aanleiding vormden enige nare ervaringen bij stadsvernieuwingsprojecten, waar niemand zich bekommerde om de archeologische begeleiding en door een aantal bodemjutters een lucratief handelje in oudheden werd georganiseerd. Er werd met ingang van 1 juni 1979 een stadsarcheoloog benoemd, die ondergebracht werd bij de

dienst openbare werken, het zenuwcentrum van de vergunningverlening voor en het toezicht op de bouw in de stad.⁹ Bij de reorganisatie van 1 oktober 1986 gingen de archeoloog en zijn medewerkers samen met de met monumentenzorg belaste ambtenaren één afdeling vormen bij de nieuwe dienst stadsontwikkeling. In 1989 bestaat de sectie archeologie uit vijf medewerkers in vaste dienst, zes medewerkers op additionele basis, een aantal vaste vrijwilligers en wisselende aantallen arbeidscontractanten. De organisatie omvat de sectoren beleid en documentatie, veldonderzoek, depot voor bodemvondsten, en publieksgerichte producten (publicaties, tentoonstellingen, lezingen).

De gemeentelijke archeologie is vooral gericht op het beheer van het stedelijke bodemarchief, d.w.z. op de bescherming daarvan of op de documentatie van stukken bodemarchief die door graafactiviteiten dreigen verloren te gaan. Tot dusverre is de uitvoering van het beleid informeel geregeld en worden de kosten van het onderzoek grotendeels door de gemeente zelf opgebracht. Momenteel wordt een meer formele bescherming van het bodemarchief voorbereid en een doorbelasting van de opgravingskosten naar de bouwprojecten overwogen.

Niet elk nieuwbouwproject kan en moet voorafgegaan worden door oudheidkundig bodemonderzoek. Het bodemarchief van Maastricht levert zijn eigen prioriteitstelling. Van invloed zijn de stand van het internationale stadsonderzoek, en voorts de vraagstellingen die de ontwikkeling van het vakgebied naar voren brengt. Essentieel voor het werk van de gemeentelijke archeologische eenheid is een wis-

Het centrum van de Servaasverering, de kleine krypte in de Sint-Servaaskerk. Foto gemeente Maastricht.

'The Ermine Street Guard' in Maastricht ter gelegenheid van de opening van hotel Derlon op 6 september 1986. Foto Wil Urlings.

De plaats van de Romeinse Maasoever is hier nog herkenbaar in de Eksterstraat.
Foto Wil Urlings.

selwerking met universitaire instituten en met diverse collegae ter onderbouwing van de werkzaamheden. De eigen gegevens dienen toegankelijk te zijn voor onderzoek door derden.

Historische schets

Temidden van de steden van Nederland neemt Maastricht een aparte plaats in. Het is een van de weinige steden met een Romeins verleden en zelfs de enige stad, die zonder onderbreken bewoond is gebleven. Vergeleken met diverse steden in Frankrijk en Duitsland is de positie van Maastricht overigens minder uniek.

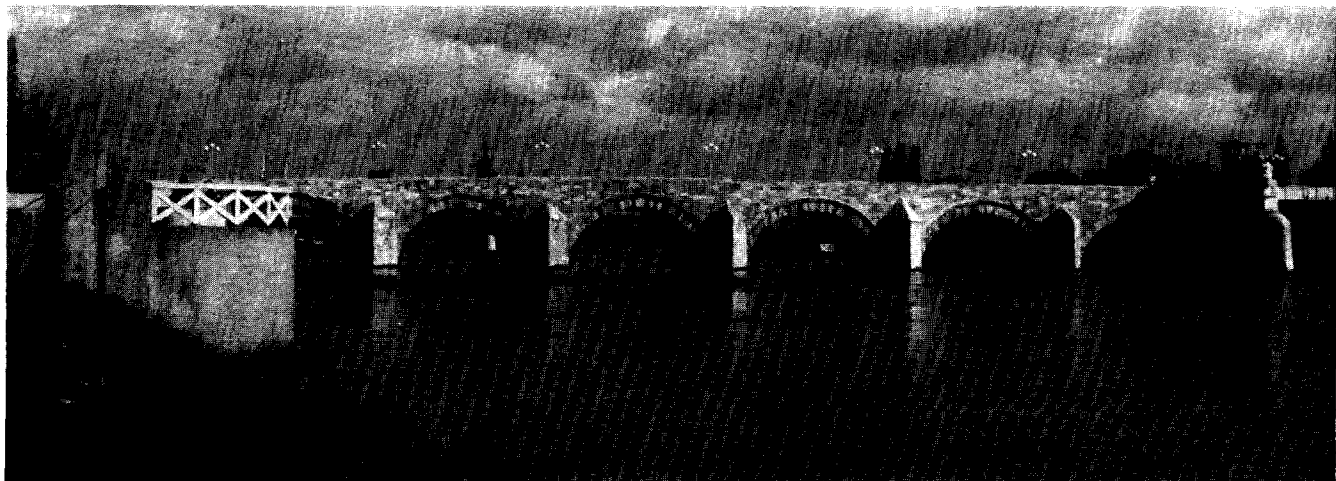
Van oudsher waren de Maastrichtenaars fier op hun Romeinse afstamming. Het heette zelfs dat Julius Caesar of tenminste Drusus de stad had gesticht. Feitelijke bewijzen voor die hoge ouderdom waren er niet, totdat in de veertiger jaren van de 19de eeuw door stadsarchitect M. Hermans en de Leidse archeoloog C. Leemans voor het eerst gebouwresten uit de Romeinse tijd werden opgegraven. De historische bronnen zijn weinig mededeelzaam over Maastricht in die periode. Er zijn geen eigentijdse teksten of inschriften bekend die de plaats direct noemen. Alleen een stukje tekst bij de Latijnse geschiedschrijver Tacitus uit het begin van de 2de eeuw na Chr. moet op Maastricht betrekken worden. Het gaat over de Romeinse veldheer Labeo, die tijdens de Bataafse opstand (69-70 na Chr.) de brug over de Maas – *pons mosae fluminis* – bezet houdt, terwijl Julius Civilis met zijn bondgenoten, komende uit Keulen en op weg naar het westen, haar probeert in handen te krijgen: het oudst bekende verslag van een strijd om de Maasovergang.¹⁰ De Latijnse naam van

de stad – *Traiectum ad Mosam* (Maasoversteek) – komt pas in de middeleeuwen op, de oudste vermeldingen – *Traiectum* en *Urbs Treiectinsis* – stammen uit de 6de eeuw.¹¹

Nauw verbonden met de Romeinse tijd én met de daarop volgende christelijke periode is de persoon van bisschop Servatius, eerste bisschop van de Tongeren en begraven te Maastricht († 384), en patroonheilige van de stad. De legendarische overlevering van hem en zijn opvolgers, en de tastbare aanwezigheid van zijn

De plaats van de oudste vaste oeververbinding aangegeven door een betonnen platform.
Foto Wil Urlings.

majestueuze grafkerk maakten dat nauwelijks iemand ooit getwijfeld heeft aan de ouderdom van Maastricht. Dankzij Servaas en de vroege inplanting van het christendom gold Maastricht van oudsher als een stad waar de breuk tussen de antieke tijd en de middeleeuwen niet zo groot was als voor elders vaak wordt aangenomen.¹²

Maastricht, stad of niet in de Romeinse tijd, stedelijke allure of niet, was in alle geval een plaats of stad van importantie in de vroege middeleeuwen. Daarover laten de schriftelijke bronnen, die vanaf de 6de eeuw snel in aantal groeien, geen twijfel. Ondanks de verplaatsing van de bisschopszetel naar Luik in het begin van de 8ste eeuw, consolideert en versterkt de stad haar positie. Een uiterst belangrijke rol moet toegeschreven worden aan de Servaasabdij, die in de Merovingische tijd ontstaan was bij de grafkerk van Servaas. Zij was gedurende langere tijd een fixatiepunt van de machtsaspiraties van wereldlijke en geestelijke leiders over Lotharingen.¹³ Tot de ommuring van Maastricht in de 13de eeuw lag de abdij buiten de stad, aan de westkant, waar vroeger de grote begraafplaats langs de weg naar Tongeren had gelegen. Het is aannemelijk, dat Maastricht al in de 10de of 11de eeuw ommuurd was, maar voor die theorie zijn nog geen historische of archeologische bewijzen voorhanden. In ieder geval moet het beveiligde gebied aanmerkelijk kleiner zijn geweest dan de 36 ha van de 13de-eeuwse stad.

De stadsontwikkeling van Maastricht is in meer opzichten buitengewoon interessant. Niet alleen vanwege zijn uitzonderlijke positie in Nederland, maar ook als voorpost van centraal-Europese steden, en als specimen van de steden in de Maasvallei die in de Karolingische tijd de aanzet zouden hebben gegeven voor de ontwikkeling van de versterkte stad als zodanig.¹⁴

Hoewel de plattegrond van Maastricht in tal van vergelijkende studies een rol speelt, is het een groot nadeel dat de 13de-eeuwse ommuring zo'n star gefixeerde toestand weergeeft, die weinig laat herkennen van de voorafgaande ontwikkelingen. Bovendien bieden de schriftelijke bronnen weinig uitkomst om in oudere situaties door te dringen. Pas sedert in Maastricht op grote en systematische schaal archeologisch onderzoek in de bodem van de stad wordt uitgevoerd, is duidelijk geworden dat in het stedelijke bodemarchief juist de gegevens uit de tijd vóór 1000 vaak voortreffelijk zijn bewaard. Door de aanwas van talrijke

nieuwe, archeologische gegevens ontvangt het onderzoek naar de vroegste ontstaansgeschiedenis van de stad essentiële impulsen. Daarnaast brengt de archeologische wetenschap heel wat kennis binnen bereik, waardoor speciaal het leven van alledag binnen de nederzetting kan worden ingekleurd. Het bodemarchief van Maastricht is bij uitstek geschikt voor het onderzoek van de continuïteit van de laat-antieke naar de middeleeuwse periode en voor de studie naar het ontstaan van de middeleeuwse, versterkte stad.

▲
Het bodemarchief toegankelijk gemaakt in de Museumkelder Derlon sinds 25 maart 1988. Foto gemeente Maastricht.

Confrontatie met de Romeinen

De Romeinen zijn uit het stadsbeeld van Maastricht verdwenen. Met carnaval zie je nog wel verklede Romeinen en ook bij andere feestelijke gelegenheden worden graag nep-Romeinen ten tonele gevoerd, zoals een paar jaar geleden de 'Ermine Street Guard' bij de opening van een hotel. Op de een of andere manier hoort de Romein bij Maastricht. Als je op de Romaanse (!) Servaasbrug staat en schuin naar het zuiden kijkt, richting Onze Lieve Vrouwekerk, dan zie je een halfronde betonblok tegen de Maaskade geplakt met een hekje erop en een beeldengroepje. Daar bouwden de Romeinen ongeveer tweeduizend jaar geleden de eerste vaste oeververbinding, als schakel in de grote legerstraat van Noord-Frankrijk naar Keulen, de bedoelde hoofdstad van de Germaanse Provincies. Tacitus noemt een *Pons Mosae* – Maasbrug –, en bedoelt welhaast zeker de brug in Maas-

tricht. De brug werd vele malen hersteld, en bleef tot de bouw van de Servaasbrug omstreeks het einde van de 13de eeuw een van de belangrijkste elementen van de infrastructuur van Maastricht. In haar bloeitijd had de brug stenen pijlers met driehoekige stroombrekers naar het zuiden. De bovenbouw was van hout. De Romeinse brug werd pas in 1963 bij kanaliseringswerken teruggevonden. Vooral de talloze gebeeldhouwde stenen van graf- en wijmonumenten uit de 1ste tot 3de eeuw, die in de 4de eeuw bij gebrek aan nieuwe stenen in de brug verwerkt waren, baarden destijds opzien. Het platform aan de Maas werd eind 1983 aan de Maastrichtse bevolking aangeboden door de bouwers van de Noorderbrug, de vijfde en voorlopig laatste brug over de Maas te Maastricht.

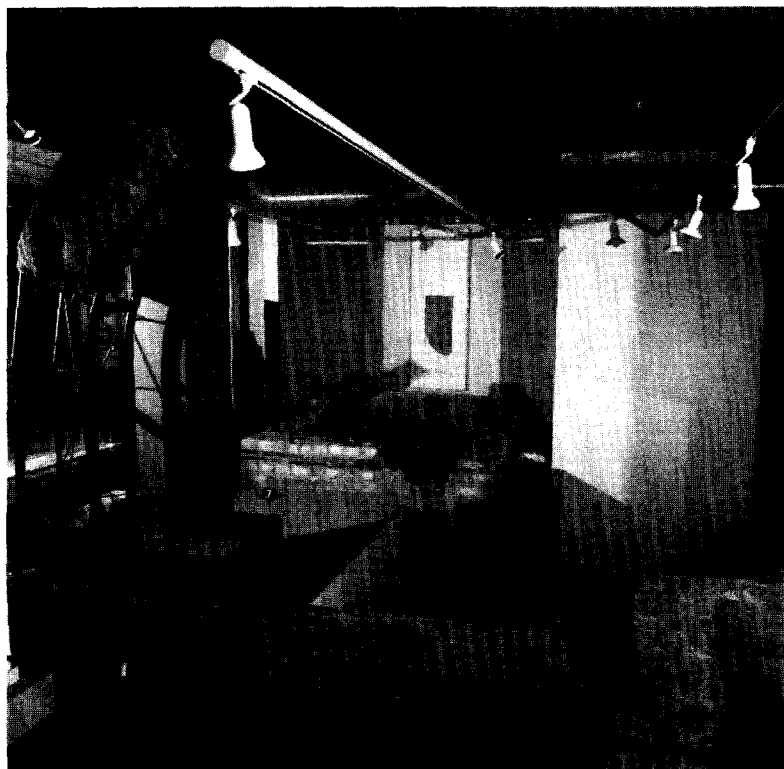
Van het platform loopt in rechte lijn naar het westen een tweetal straatjes dwars door het Stokstraatkwartier: de Eksterstraat en de Plankstraat. Beide straatjes volgen het oorspronkelijke Romeinse tracé naar de brug. Middenin het eerste straatje overbrugt een stenen trap van zeven treden het hoogteverschil van de Maaskade naar de Stokstraat. Zowel hier als op andere plaatsen in de directe omgeving – Eikelstraat, Graanmarkt is nog iets merkbaar van het oorspronkelijke landschap. Waar nu de trappen liggen, was in het begin van de jaartelling de oever van de rivier, dus aan de

achterkant van de huizen langs de Stokstraat. Door de bewoning op de oever is de rivierlijn oostwaarts opgeschoven, in totaal zo'n tachtig meter, bijna de breedte van de rivier!

Gaan we vervolgens rechtsaf de Stokstraat in, een middeleeuwse straat die haar naam dankt aan de 'Stock' of gevangenis. Halverwege aan de linker kant ligt het pand 'de Sampson', nummer 24. *'Het was in het voorjaar 1840 dat men in Maastricht, bij het uitgraven van eenen kelder, in een achtergedeelte van een huis, gelegen in de Groote Stokstraat, wijk E no. 1083, en toebehoorende aan den Heer bierbrouwer Rutten, op eene vrij aanmerkelijke diepte beneden den beganen grond, op overblijfsels stootte van metselwerk, dat al spoedig de aandacht van eenige oudheidsvrienden tot zich trok, en bij nader onderzoek een gedeelte van eene Romeinsche badinrigting scheen uit te maken'*.¹⁵ Hier werd de eerste opgraving van Maastricht verricht, hier werden de eerste bouwresten uit de Romeinse tijd gevonden en in kaart gebracht door Lee-mans en Hermans.

Aan de achterkant van Stokstraat 24 vinden we het pleintje 'Op de Thermen'. De naam zegt al genoeg, maar ook in het plaveisel is iets te zien wat met de naam samenhangt: de plattegrond van de opgegraven gebouwen. Toen in 1955 de sanering van de Stokstraat werd aangepakt, kwam een programma van archeologisch onderzoek op gang onder leiding van J. Bogaers, gepromoveerd op de Romeinse tempels van Elst in de Betuwe en specialist bij uitstek in de provinciaal-Romeinse archeologie. Hij liet op alle plaatsen, die vrij kwamen, maar ook in moeilijk toegankelijke kelders onderzoek verrichten naar resten uit de Romeinse tijd. Hij vond van alles, maar verwonderlijk was de goede toestand waarin het muurwerk verkeerde. Onder de panden Stokstraat 20-22-24 ontdekte hij een gebouw uit het begin van de 2de eeuw, dat een halfronde uitbouw (apsis) had aan de westkant. Ten noordwesten ervan vond hij een huis, dat pas in de loop van de 2de eeuw gebouwd werd, met een kelder en een vertrek met vloerverwarming (hypocaustum). Aan de zuidzijde hiervan kwam hij in de 'badinrigting' of 'thermen' terecht, die al gedeeltelijk door Lee-mans bekeken waren. Het badgebouw was een van de belangrijkste publieke ruimten in het 2de en 3de-eeuwse Maastricht, zowel voor de eigen inwoners als voor de passanten. De ingang van het gebouw lag aan de westkant, waar toen – onder de huidige Havenstraat – de grote Romeinse weg voorbij voerde.

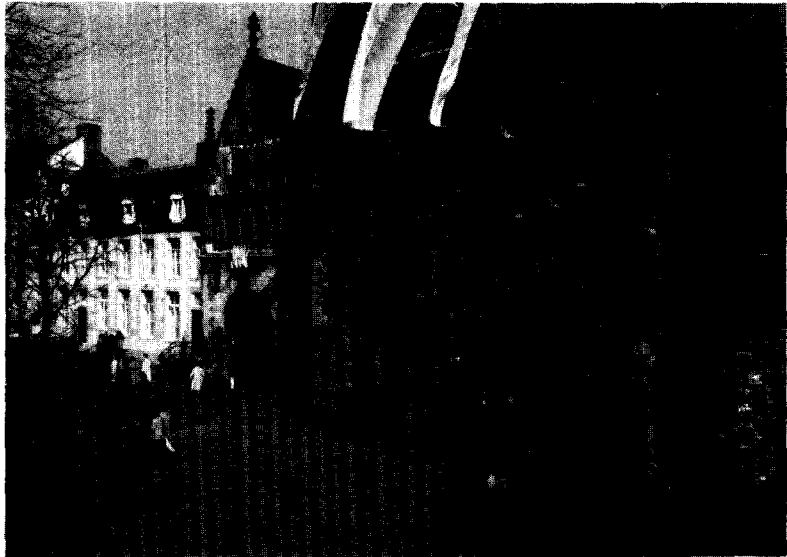
Het unieke Juppitermonument in het heiligdom van Derlon. Foto gemeente Maastricht.

Het complex was tenminste 15 x 25 meter groot. Hoewel de muurresten zeer indrukwekkend waren, zijn ze na afloop van het onderzoek afgedekt met zilverzand en niet meer zichtbaar.¹⁶

Aan de westkant van het Thermenpleintje ligt de Havenstraat. In 1980 werd ontdekt dat deze straat de oude loop volgt van de eerste Romeinse route, die vervolgens afbuigt naar de Plankstraat, Eksterstraat en de Maas. In de kelder van Havenstraat 18 is een zwaar stuk fundering te zien, dat evenwijdig loopt met de straat, en dat behoort heeft bij de muur van de Romeinse nederzetting of versterking uit de laat-Romeinse tijd, de 4de eeuw. De Romeinse weg lag toen al niet meer onder de Havenstraat, maar lag vermoedelijk verderop naar het westen, onder de Wolfstraat. Er moet veel veranderd zijn na de 3de eeuw, de tijd van de grote invallen en plundertochten door de Franken van over de Rijn. Op het eind van de 3de eeuw lag de hele nederzetting in puin. In het begin van de 4de eeuw werd op de puinhopen een soort fort gebouwd met een oppervlakte van 170 x 90 meter; het had tien ronde muurtorens en twee rechthoekige poorten, en was geheel omgracht. De westmuur lag net ten westen van de Havenstraat.

Nog een stuk van de westmuur én de westpoort, beide wel twee meter hoog bewaard, kunnen we zien onder hotel Derlon aan het einde van de Havenstraat, op de hoek van Plankstraat en O.L.-Vrouweplein. De opgravingen bij de nieuwbouw van het hotel in 1983 leverden zo'n perfect stukje bodemarchief op dat besloten werd ter plaatse een museumkelder te bouwen, die zowel op gezette tijden voor het publiek toegankelijk is, en ook fungeert als ontvangstruimte voor het hotel, dat daarmee in Nederland over een unicum beschikt.¹⁷ Als we door de glazen deuren van Plankstraat 23 – let op de deurknop: een vergroting van een Romeins zalfsteentje! – over de wenteltrap in de kelder zijn afgedaald, staan we ongeveer drie meter beneden het moderne straatpeil op het straatniveau van 1600 jaar geleden en kijken zo tegen de binnenkant van de toenmalige stadsmuur aan. Een pakket van drie meter afval en ophogingen uit de middeleeuwen is dus verwijderd om de kelderruimte te maken! In de vloer van de kelder is een gat uitgespaard om de opgraving van nog oudere, en dieper liggende, bouwresten te laten zien. Ten eerste is er de noordelijke gevel met de ingangspoort (drempel en versierde boogstenen) van een tempelhof (een temenos) uit de 2de eeuw. De straat erlangs – de Plankstraat! – ligt

bijna een meter dieper dan het 4de-eeuwse wegdek (waar wij staan). Achter de poort strekt zich het roze gepleisterde tempelplein uit, met in een uitbouw van de kelder nog het kalkstenen voetstuk van een oorspronkelijk acht meter hoge, vierkante pijler, die overdekt was met gebeeldhouwde nissen met godenvoorstellingen. De pijler droeg een meer dan manshoog beeld van de hoofdgod Jupiter, waarvan enkele fragmenten zijn teruggevonden. Buiten de tempelhof, rechts van de poort en direct aan de grote weg, werd een vijf meter diepe waterput ontdekt, gebouwd van mergelsteen, die in de buurt – in de hellingen langs de Jeker – moet zijn gedolven. Op de bodem werd nog de katrol voor de puttemmer teruggevonden. Ook in de vloer van het tempelplein is een gat uitgespaard. En bijna anderhalve meter lager, onder de grindlagen van de Romeinse weg, en onder de humeuze resten van de vroegste Romeinse bewoning, is een met maaskei-tes geplaveid straatje zichtbaar, dat dwars overal onderdoor van hier naar nergens lijkt te lopen. Vondsten, o.a. een schenk-tuit in de vorm van een dierekopje, geven aan dat het weggetje er al was vóórdat de Romeinen zich hier vestigden.

Wanneer we weer boven zijn gekomen en op straat staan, realiseren we ons eerst goed wat er allemaal onder onze voeten ligt. We staan in de Plankstraat, hoog boven de Romeinse weg, zes meter boven het prehistorische keienstraatje. Een stukje verderop in de richting van het O.L.Vrouweplein ligt onder de straat de poortdoorgang van de 4de-eeuwse versterking. Voor ons loopt de weg op de Maas toe, op de brug aan die daar ooit naar Germania leidde. Net achter de trappen

▲ Grote steenblokken van de afbraak van de Romeinse versterking zijn verwerkt in de westbouw van de Onze Lieve Vrouwekerk.
Foto Wil Urlings.

De 'Juppitergigant' van Fons Bemelmans op het Onze Lieve Vrouweplein symboliseert het Romeinse verleden van Maastricht.
Foto Wil Urlings.

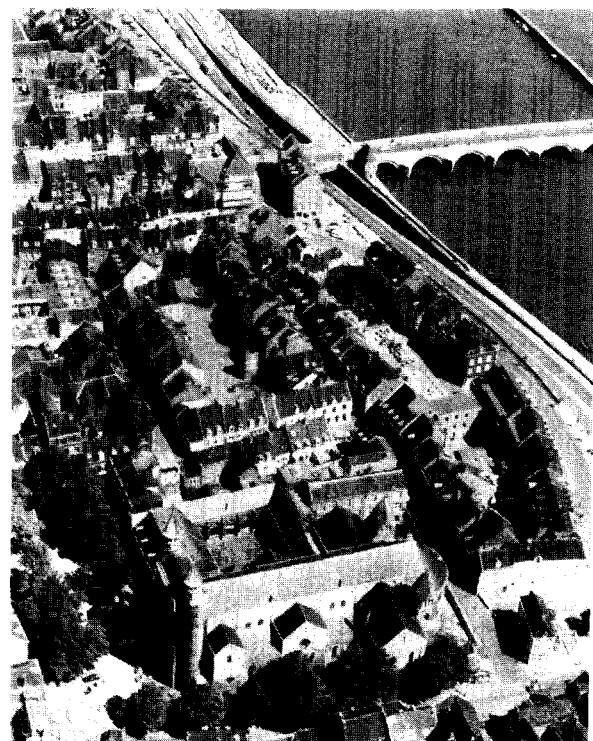
in de Eksterstraat moet de oostpoort van de versterking liggen. Links ervan werd in 1982, bij een opgraving aan de Houtmaas, nog een stuk muur en een van de ronde muurtorens gevonden. De eiken voor de heipalen van de fundering – het is daar immers een aangeslibde oeverzone! – bleken in de lente van 333 na Chr. te zijn gekapt.¹⁸ Ook aan de noordkant van het Thermenpleintje werd de 4de-eeuwse muur met een toren blootgelegd (in 1957 en 1959). De O.L.Vrouwekerk is precies boven zijn zuidwesthoek gebouwd. De grote blokken hardsteen op de hoeken van het westwerk van de kerk (± 1000) zijn zonder twijfel afkomstig van de kort daarvoor geheel af- en uitgebroken muren van de 4de eeuw. Ook in de kloostertuin van de kerk is onder een aantal golfplaten een ronding van een van de muurtorens te zien (de eerste die ontdekt werd, in 1910).

Op de noordelijke helft van het O.L.Vrouweplein verheft zich, temidden van de terrasjes, bovenop een gladde zuilschacht uit de 16de eeuw (afkomstig van het Dinghuis), een moderne versie van hét symbool bij uitstek van de Romeinse aanwezigheid in onze streken: Jupiter te paard met een tegenstrijdende barbaar onder de paardehoeven, symbool voor de macht van Rome, symbool van de keizer, symbool voor de overwinning van het goede. Fons Bemelmans blies het vergeten thema in 1984 nieuw leven in. Het Romeinse verleden is deel van het hedendaagse Maastricht!

► Het Stokstraatkwartier vanuit het zuidwesten met op de voorgrond de Onze Lieve Vrouwekerk. Foto gemeente Maastricht.

Het christendom, levende schakel met het verleden

Aan datzelfde O.L.Vrouweplein verheft zich het stoere bolwerk in ijzerkleurige zandsteen van de basiliek van de Sterre der Zee. De kerk is gebouwd, toen nauwelijks meer iets overleefde van het voormalige *castellum*. Er zijn goede argumenten aan te voeren, waarom de voorganger van de Romaanse kerk een kathedraal is geweest, de kerk van de bisschop. Ten eerste is de kerk gewijd aan Maria, zoals de bisschopskerken van Tongeren en Luik. Ten tweede is het de enige stadskerk binnen de Romeinse ommuring. Ten derde is de kerk met naaste omgeving altijd in handen van de bisschop van Luik gebleven. Door de opgraving Derlon weten we nu ook, dat onder de kerk de tempel, die bij het Romeinse heiligdom behoorde, gezocht moet worden, en, wie weet, ook nog een prehistorische voorganger. Eén lange cultuustraditie, gebonden aan dezelfde plaats! Onder een gebouw, dat in de twintiger jaren gebouwd werd tussen de Stokstraat en de kruisgang van de kerk, werden behalve een Romeins gebouw met een prachtig bewaarde kelder resten gevonden van een drieschepig gebouw van 30 x 15 meter. De archeologische pionier in de Maas-trichtse bodem, archivaris W. Goossens herkende in de plattegrond een kerkgebouw, en lanceerde de theorie van een Merovingische (vroegmiddeleeuwse) bisschopskerk.¹⁹ Het gebouw is vermoedelijk echter een laat-Romeins graanmagazijn

(*horreum*), maar het kan in de 6de of 7de eeuw verbouwd zijn tot kerk en behoort hebben tot het complex van de bisschop, die vermoedelijk een groot deel van het oude ommuurde areaal tot zijn beschikking had.

In de vroege middeleeuwen breidde de nederzetting zich, in tegenstelling tot veel andere, oorspronkelijk Romeinse woonplaatsen in ons gebied, flink uit. Maastricht lag gunstig aan de oude heerbaan, aan de grote rivier, was centrum van kerkelijk (en wereldlijk?) bestuur, werd centrum van handel en nijverheid. Er nestelden zich vele nieuwkomers net buiten de muren van het bisschoppelijke areaal of wat verder weg, in allerlei kleine kernen verspreid over heel het latere stadsgebied. Er ontstonden straten en open plekken onmiddellijk rondom de voormalige vesting. Zo markeren het O.L.Vrouweplein en de Wolfstraat de westzijde, de Maastrichter Smedenstraat de noordzijde, Houtmaas en Het Bat het Maasfront, en Graanmarkt en O.L.-Vrouweplein-Zuid de zuidzijde van de laat-Romeinse versterking.

Een aantal andere, voornamelijk infrastructurele elementen uit deze tijd, heeft zijn stempel gedrukt op de plattegrond van de stad. Zo kunnen we de oude heerbaan, nadat zij teloor is gegaan in de noordelijke huizenwand van de Maastrichter Smedenstraat, weer herkennen in de bocht achter het Dinghuis in de Jodenstraat, om dan zijn weg te vervolgen in westelijke richting: Grote Staat, Vrijthof-Noord en Brusselsestraat. De oude weg is altijd de belangrijkste invalsroute vanuit het westen gebleven.

De uitbreiding naar het zuiden, het Jekerkwartier, kon pas in de vroege middeleeuwen beginnen, wellicht na een afdamming van de noordelijkste Jekertakken in de laat-Romeinse tijd (de zuidgracht van de versterking werd door de Jeker gevoed!)? Toch is het Vrijthof in zekere zin nog een reminiscentie aan de verreikende invloed van de Jeker, en dit laag gelegen en drassige gebied was zeker tot de 10de eeuw voor geen bewoning of andere stedelijke functies geschikt.

Komende van het oer-Romeinse Stokstraatkwartier en gaande naar het Vrijthof kun je ervaren hoe klein de Romeinse kern was en hoe de nederzetting zich in de loop van een half millennium naar het westen heeft uitgebreid. Daar, achter de laagte van het Vrijthof, onderaan tegen de glooiende wand van het westelijke plateau – Tussen de Kerken, Keizer Karelplein –, aan de zuidkant van de Romeinse weg, ver buiten de bewoning, begonnen de mensen in de 4de

▲ De zuidzijde van het Vrijthof met de kerken. Foto Wil Urlings.

eeuw hun doden te begraven. Op dat grafveld werd in de tweede helft van de 4de eeuw (een van) de eerste bisschop(pen) van de Tongeren begraven: Servatius. Hij kwam uit de hoofdstad, zijn bisschopsstad, Tongeren. Op het graf gebeurden wonderen, gelovigen kwamen van heinde en verre. De mensen lieten zich graag in de buurt van de grote bisschop begraven: christenen. Twee eeuwen later bouwde zijn verre opvolger Monulfus een grote grafkerk, een *magnum templum*, bij zijn graf. De bisschoppen resideerden toen allang in Maastricht. Het *magnum templum* werd nog eens uitgebreid, en later, in de 8ste eeuw werd een nieuwe kerk gebouwd, mooier en groter dan haar voorgangster, een van de grootste kerken van het noorden. Kerk en abdij genoten groot aanzien en verkregen steeds meer goederen tussen Moezel en Maas, en ten westen van de Maas. De abdij werd een factor van politiek gewicht, belangrijker dan de aanwezigheid van de bisschopszetel die in het begin van de 8ste eeuw voor Maastricht verloren ging en overgebracht werd naar Luik. In de 10de eeuw was Maastricht het centrum van het hertogdom Neder-Lotharingen, en de macht werd geconcentreerd rondom een nieuw en koninklijk plein: het Vrijthof. Aan de noordzijde voor het paleis van de hertog gebouwd, ten westen verrezen een gloednieuwe abdij en een prestigieuze kerk.²⁰

Duizend jaar al is het Vrijthof het hart van de stad Maastricht, al zestienhonderd jaar heeft de Maastrichtenaar Servaas in zijn hart gesloten. De bewijzen daarvoor, daar stappen wij dagelijks overheen.

Drs. Titus A. S. M. Panhuysen (1949). Stadarcheoloog van de gemeente Maastricht sedert 1979. Adres: Dienst Stadsontwikkeling, Stadhuisstraat 5, 6211 CG Maastricht.

Het stedenbouwkundig monument

Ed Taverne

Inleiding

Stedenbouw in Nederland heeft zich – met uitzondering van de vroege creatieve fase van de Delftse School, en dan nog hoofdzakelijk beperkt tot het theoretisch denken van ir. Granpré Molière – zelden gekenmerkt door een culturele reflectie over de stad, waarmee bedoeld wordt een stedenbouwkundige benadering die verder reikt dan de zuiver technische, economische en financiële aspecten. Het grote (na-oorlogse) succes van het zg. Nieuwe Bouwen in Nederland is niet in de laatste plaats verklaarbaar uit het feit dat de daarin ontwikkelde (stedenbouwkundige) doctrines – een eufemisme voor de min of meer naast elkaar ontwikkelde pragmatische doelstellingen en uitgangspunten van de zgn. functionalisten – geheel en al voorbijgingen aan de betekenis van de stad als historische en architectonische structuur, waarvan de kennis toch een zekere mate van academische scholing en belangstelling veronderstelde. Hetzelfde geldt voor de talrijke randgebieden tussen het Nieuwe Bouwen en de Delftse School, te weten het traditionalisme, monumentalisme en de neo-klasieke beweging, die overigens nauwelijks over enige coherente, theoretisch door-dachte doctrine beschikten. In dit klimaat heeft de monumentenzorg, mede op grond van de zuiver technische en anti-intellectuele mentaliteit van de gemiddelde stedenbouwer, veeleer een houding van verzet, van weer- en afstand ontwikkeld, die evenwel niet zonder meer heeft geleid tot een principieel andere, op de historisch-culturele werkelijkheid van de stad gerichte ontwerpopvatting. Integendeel, het valt niet te ontkennen, dat daad-

Het huidige monumentenbeleid, met name ten aanzien van stedenbouwkundige ensembles (merendeel beschermde stads- en dorpsgezichten vóór 1860), heeft zich vrij zelfstandig van de gangbare ontwikkelingen op het gebied van het stedenbouwkundig ontwerp kunnen ontwikkelen om de eenvoudige reden dat vanuit deze laatste nauwelijks een stimulerende kracht uitging. Nader uit te voeren historisch onderzoek behoort op precieze wijze de fases te traceren, waarin het denken over het stedenbouwkundig monument zich geleidelijk heeft *los-gemaakt* uit het breder kader van de stedenbouwkundige praktijk (van wederopbouw fase, waarin monumentenzorg nog een sturende rol speelde binnen het stedenbouwkundig plan, via de stadsvernieuwing in de vorm van city-vorming, stadsreconstructie tot de stadsvernieuwing in de zin van herstel, beheer en gebruik).

werkelijke bescherming van overheidswege van historische, stedenbouwkundige ensembles (beschermde stads- en dorpsgezichten) maar zelden aanleiding gegeven hebben tot een kwalitatief waardevolle eigentijdse architectonisch-stedenbouwkundige vormgeving. Hiervoor is méér nodig dan een sluitend ruimtelijk-juridisch instrumentarium, planologische regelgeving en financieel-economische inschatting. Stedenbouw als discipline, die zich bezighoudt met de vormgeving van de ruimte, hoort daar ook bij.

Stedenbouw wordt in dit verband niet enkel opgevat als een handeling, een techniek (of discipline) door middel waarvan ruimtelijke ingrepen tot stand worden gebracht, maar tegelijk ook als een vorm van kennisverwerving, als een wetenschap die inzicht probeert te geven in de factoren, processen en overwegingen op grond waarvan de ruimte (van de stad, het landschap, etc.) op een bepaalde manier tot stand is gekomen. In dit artikel worden recente, overwegend internationale ontwikkelingen op beide terreinen van de ste-

de bouw summier in kaart gebracht, met de bedoeling deze te confronteren met de specifiek stedenbouwkundige problemen, die zijn verbonden aan het beheer c.q. bescherming van de vooral na 1800 tot stand gekomen, ruimtelijke vormgeving en inrichting van onze (stedelijke en niet-stedelijke) omgeving. De vraag die zich daarbij voordoet is deze: in hoeverre is er op dit moment, in ons land, al sprake van een kortsluiting tussen het genoemde stedenbouwkundig denken en het gevoerde monumentenbeleid (inventarisatie, selectie, bescherming)?

STEDENBOUWKUNDIG ONDERZOEK IN NEDERLAND

In ons land heeft het stedenbouwkundig onderzoek – waarin de stedenbouw dus wordt opgevat als een vorm van kennisverwerving aangaande de totstandkoming van de inrichting van de ruimte – nauwelijks of geen traditie. Recentelijk lijkt daar verandering in te komen, gelet op de overigens zeer uiteenlopende dissertaties van Van Voorden, Smook en Graafland. Aan de Faculteit der Bouwkunde van de T.U. Delft wordt – voornamelijk op het niveau van het onderwijs – stedenbouwkundig onderzoek bedreven dat enerzijds vertrekt vanuit de plan-analyse, anderzijds vanuit de planning. Plan-analyse – als didactisch middel – richt zich niet alleen op de typologische aspecten en op de ruimtelijke kenmerken en samenhangen waaruit de stad is opgebouwd. Er is ook sprake van een historische analyse (geo-morfologisch, ruimtelijke aspecten van de oude stad, aansluiting op de structuur van het landschap), welke gericht is op het formuleren van nieuwe ontwerpcriteria en -uitgangspunten. Typerend voor het isolement van de monumentenzorg is dat genoemd onderzoek geen relaties onderhoudt met de binnen dezelfde faculteit opererende werkgroep Restauratie. Daarnaast is er – overigens niet zonder enige academische discussie – een benadering van de stedenbouw vanuit de planologie, waarbij de vormgeving een duidelijk eigen plaats heeft, en los wordt gezien van de procedure. Aandacht ook bij planologen en planningstheoretici, niet alleen voor het instrumentarium van de planning, voor processen en procedures, maar vooral voor de inhoud, en voor dwarsverbindingen met andere disciplines en (speciale) wetenschappen, tot een beter begrip van de complexiteit van het object van de planning, bijv. de stad.

Opmerkelijk is dat vanuit de architectuur het onderzoek nog nauwelijks gestart is. Architecten in Nederland onderzoeken niet. Zij ontwerpen. Dit in tegenstelling tot Italië, Frankrijk, Duitsland en de Verenigde Staten. Dit betekent dat zelfs vanuit die stromingen in de Nederlandse architectuur, die heel nadrukkelijk uitgaan van een op de historische context van de stad gerichte ontwerpopvatting (zoals bijv. de Delftse School en de Forum-Groep), nauwelijks relevant onderzoek is verricht dat deze ontwerppraktijk op een of andere wijze historisch-theoretisch ondersteunen of begeleiden. Architecten van de Delftse School hebben hun visie op de Hollandse stad – waarbinnen zij, stedenbouwkundig gesproken, toch behoorlijk hebben huisgehouden – nooit wetenschappelijk onderzocht. Visser's studie over Schoonhoven heeft zelfs de Delftse veronderstellingen volledig ondergraven. Ook de door de Forum-Groep (Van Eyck, Hertzberger e.a.) voorgestane heroriëntatie op de historische structuur is nooit verder gekomen dan een intuïtieve, wellicht artistieke appreciatie, hooguit begeleid door enkele summiere en vooral poëtisch getinte teksten. Het heeft geen architectuurbeweging op gang gebracht, die op min of meer systematische wijze, en parallel aan het sociaal-wetenschappelijk onderzoek, de stad als architectonisch bouwwerk tracht te onderzoeken. Vanuit deze situatie is het enigszins begrijpelijk dat vanuit de monumentenzorg ook met deze, min of meer aan haar verwante architectuurstromingen, nauwelijks aansluiting is gevonden.

STEDENBOUW IN HET BUITENLAND

Stedenbouwkundig ontwerp

In het buitenland, te beginnen in Italië, is vanaf het begin van de jaren zestig een beweging onder architecten en stedenbouwers op gang gekomen die gekenmerkt wordt door een hardgrondige afwijzing van een uitsluitend aan vooruitgang, techniek, economie en consumptie refererende architectuur en stedenbouw. Een beweging die de stad als iets méér beschouwde dan als een louter boekhoudkundige eenheid. Een van de kenmerken van deze tendens, waarop intussen tal van kunsthistorische etiketten zijn geplakt, is een hernieuwde reflectie over de autonomie van het stedenbouwkundig ontwerp t.o.v. de economische, sociale en maat-

schappelijke taakstelling. Vanuit deze stellingname t.o.v. het autonome karakter van de architectuur en stedenbouw is uiteindelijk het perspectief geopend op de geschiedenis en de stad die – tot de rigoureuze doctrines van het Nieuwe Bouwen uit de twintiger en dertiger jaren – de eigenlijke substantie van het architectonische en stedenbouwkundig ontwerp vormden.

Belangrijk moment en inspiratief steunpunt binnen deze ontwikkeling is Aldo Rossi's *Architettura della città* (1966, 2e ed. 1970, ill.), waarvan intussen een Duitse, Portugese, Spaanse en Franse editie is verschenen, alsmede in 1982 een opnieuw geïllustreerde Engels/Amerikaanse editie, o.l.v. Peter Eisenman. Rossi's boek is niet zomaar een door een architect bedacht verhaal – een 'verhaal van een andere gedachte' – maar veeleer een echt architectuurtractaat in de traditie van Alberti, Scamozzi, Milizia, Ladola, Viollet-le-Duc en, alas, van Le Corbusier. Het is een zelfstandig, naast het getekende en gerealiseerde oeuvre van Rossi staand *theoretisch bouwwerk*, waarin zowel het ontwerp als (historisch) onderzoek op systematische wijze wordt behandeld.

Rossi's appreciatie van de stad als historisch bouwwerk verschilt in zoverre van die van de Moderne Beweging (Le Corbusier, Gropius, K. Tange, Bakema e.a.) dat zij niet gericht is op gezondmaking, haar genezing door middel van één enkele heroïsche ingreep. Na de ontluistering van deze utopie in de periode van wederopbouw, heeft Rossi's tractaat een ander *oogmerk* en een andere *methode*. In de woorden van de Amerikaanse architect Eisenman: 'Rossi's production is an attempt to build a different kind of castle from that of the moderns. It is an elaborate scaffold erected for and by someone who can no longer climb its steps to die a hero's death. Proposing an *other* architecture, and *other* architect, and, most important, an other process for their understanding . . .'. Rossi's positie binnen de recente architectuur en stedenbouw wordt hier met een zekere nadruk genoemd, niet omdat hij de enige is, maar omdat hij een van de weinige architecten is, die zijn standpunten zowel t.a.v. het ontwerp als het onderzoek consequent en systematisch gestalte heeft gegeven. Het is een van de oorzaken van de invloed van dit denken zowel in Europa als Amerika.

In Nederland is het werk van Rossi (maar ook van Grassi, Ungers, Kleihues, Reichlin, Huet e.a.) weliswaar niet onbe-

kend, maar het heeft geen wezenlijke rol gespeeld in het geheel van de architectonische cultuur. Wel heeft het een nieuwe impuls gegeven aan het morfologisch en typologisch onderzoek, om niet te spreken van een nieuwe manier van het architectonisch en stedenbouwkundig voorstellen (tekenstijl).

Het lijkt bijna onbegrijpelijk dat binnen de officiële monumentenzorg, en met name in de hoek van de stedenbouw, Rossi's architectonische benadering van de historische stad – en de door hem ontwikkelde methodieken van morfologie en typologie – geen enkele weerklank hebben gevonden. Dat de kennisname van de talrijke binnenstadsprojecten van Rossi zelf, maar ook van iemand als Oswald Ungers (bijv. plan voor de herinrichting in Hildesheim, 1980) niet op de een of andere manier heeft duidelijk gemaakt, dat voor een belangrijke stroming in de moderne architectuur *monumentenzorg een integraal onderdeel van het architectonisch en stedenbouwkundig ontwerp* is geworden.

De binnen de monumentenzorg opgeslagen kennis van historische objecten en ensembles, waarvoor de zorg oorspronkelijk een integraal deel uitmaakte van de architectonische cultuur (bijv. de periode Cuypers!) heeft zich in de loop van de 20ste eeuw kennelijk zo zeer vervreemd van het eigentijdse ontwerpen, dat de afstand onoverbrugbaar lijkt. Zonder te willen veralgemeniseren of te overdrijven kan echter worden gesteld, dat in een belangrijke stroming in de recente architectuur iets plaats vindt, waar vanuit de monumentenzorg de laatste jaren in toenemende mate naar wordt gestreefd: *een eigentijdse appreciatie van de overgeleverde, historische structuur niet door deze te bevriezen maar door een architectonische ingreep die het geheel nieuw leven, spanning en uitstraling verleent*. Op grond van deze overwegingen lijkt het aan te bevelen om vanuit de monumentenzorg nader onderzoek te doen verrichten naar de betekenis van het begrip 'stedenbouwkundig monument', zoals dat in tal van contemporaine architectuurtheorieën is ontwikkeld, te beginnen bij Aldo Rossi, maar ook en vooral door theoretici als Manuel Solà-Morales, Rafael Moneo, Giorgio Grassi, Carlo Aynonino e.a.

Stedenbouwkundig onderzoek

Een van de belangrijkste ontwikkelingen in de recente architectuur is op dit moment de bloei van het genoemde architectuuronderzoek. Misschien zou men

kunnen stellen dat de radicale breuk die zich op dit moment in de architectuur en stedenbouw voltrekt, theoretisch is voorbereid door met name het historisch onderzoek. Ook hier heeft het werk van Aldo Rossi belangrijke impulsen gegeven. De door Rossi ontwikkelde analytische visie op de stad bijv., is niet zozeer gefundeerd op een zg. 'reductive scientism', waar de protagonisten van de Moderne beweging zo graag gebruik van maakten, maar op een met name door de stadsgeografie, sociologie en vooral geschiedenis geleverd geheel van wetenschappelijke kennis. Het lijkt erop alsof architecten die sedert de twintiger jaren niet anders dan met de blik van een chirurg de stad hebben geanalyseerd nu geleidelijk aan nieuwe en onvermoede dimensies ontdekten. Dimensies die haar uit de geschiedenis van andere, bijv. de sociale wetenschappen worden onthuld. Wat hier, mede aan de hand van het voorbeeld van Rossi wordt gezegd over de stad, geldt in dezelfde mate voor het landschap, de niet-stedelijke gebieden, de rurale bebouwing (vgl. G. Grassi, V. Gregotti e.a.).

Grofweg kunnen er twee lijnen in het recente, vooral door architecten uitgevoerde, architectuur- en stedenbouwonderzoek worden onderscheiden:

1. Historisch onderzoek naar de lotgeval- len van de architectuur bij de totstand- koming van een nieuw concept van de ruimte binnen de veranderende planning- concepten sedert het midden van de 18de eeuw.

Het is een poging tot een revisie van de geschiedenis van de moderne architectuur en stedenbouw, door greep te krijgen op die ruimtelijke ontwikkelingen, die *niet* regelrecht leiden naar het moderne ruimteconcept uit de twintiger jaren. Hieruit is o.a. een nieuw begrip ontstaan voor de bijdrage van bijv. infrastructurele gegevens als spoorwegen, kanalen, wegen, aan de vorming van een nieuw ruimte-beeld. Kanalen bijv. hebben niet enkel een zuiver (verkeers-)technische functie en betekenis, maar zijn niet zelden instrumenten voor een ruimtelijke organi- satie van grote omvang. In Frankrijk wer- den kanalen, al in de 18de eeuw, uit zu- iver esthetische overwegingen vorm ge- geven en ingericht; zij vormden het uit- gangspunt voor een zuiver esthetisch debat en zij stonden aan de basis voor stedelijke uitbreidingsplannen. Tezelfder- tijd vormden kanalen de kern van een zuiver economisch debat. In het nieuwe onderzoek waarin de woning, het verkeer, de stad, de natuur, geleidelijk aan uit de houdgreep van een reductionistische en

operatieve geschiedschrijving wordt los- gemaakt, wordt als het ware – zij het in theorie – de ruimte vrijgemaakt waarbin- nen de eigentijdse architectuur en stede- bouw opnieuw kan functioneren.

Het hier genoemde onderzoek dat vooral van Italiaans-Franse origine is (Teyssot, Fortier) is in Nederland recente- lijk geïntroduceerd (Archis 1986, nr. 10). Evenwel is een architectuur- en stede- bouwkundig-historisch onderzoek dat welbewust zich verrijkt met de rijke tradi- tie van de sociale wetenschappen, in ons land (nog) een uitzondering.

2. Typologisch en morfologisch onder- zoek. Dit onderzoek is, in tegenstelling tot het onder 1 genoemd, vooral op de praktijk van het ontwerp gericht. De onder deze categorie bedoelde studies van Rossi, Aynonimo, Muratori, Panerai & Castex, Huet, Desviller e.a. houden zich met de morfologie en typologie bezig als categorieën van classificatie, die gericht zijn op het inzichtelijk maken van het proces van 'inplanting van een gebouw binnen een bestaande, historische struc- tuur'. Het morfologisch onderzoek is een specifieke, op de stedenbouwkundige struc- tuur van een plek geconcentreerde vorm van onderzoek dat start bij de stedelijke structuur en dat zich bericht op de wijze langs welke transformaties en vormont- wikkelingen, een bepaalde plek formeel tot stand is gekomen. Het typologisch onderzoek begint bij het object, het gebouw, en heeft tot doel inzicht te geven in de fundamentele principes volgens welke gebouwen gemaakt zijn en moeten worden. Een type heeft zich in de loop der tijd ontwikkeld, biedt dus de garantie dat het praktische eisen kan opnemen en weet zich ingebed in de ervaring en herin- nering van de gebruikers. Daardoor biedt het de ontwerper een vertrekpunt om door zijn interpretatie van het type tot een 'goed ontwerp' te komen.

Met name het typologisch onder- zoek heeft recentelijk in Delft enige aan- dacht gekregen. Het zal duidelijk zijn dat kennisname van de diverse richtingen en methodieken in het gangbare typologie- en morfologieonderzoek, bijv. naar dat van het 19de-eeuwse woonhuis, waren- huis, stationsgebouw, ziekenhuis, etc. ook voor de monumentenzorg nieuwe ingan- gen biedt voor de noodzakelijke studie van hergebruik, aanpassing en vernieu- wing van het waardevolle 19de- en 20ste- eeuwse gebouwenbestand.

AANBEVELINGEN

De laatste jaren is herhaaldelijk en vanuit allerlei hoeken gesproken en geschreven over de raakvlakken tussen de monumentenzorg en de ruimtelijke ordening. Beide zijn terein van overheidszorg, maar integratie binnen één ruimtelijk beleid is geen eenvoudige opgave. Onderlinge afstemming van doelen en middelen op de verschillende beleidsterreinen vormen niet zelden een belangrijke barrière.

Hierboven zijn enkele achtergronden geschetst van het uiteindelijk uiteenvallen van de stedenbouw en de monumentenzorg. Geconstateerd kan worden dat de monumentenzorg ten aanzien van de historisch-stedenbouwkundige ensembles, te vaak en teveel overheerst wordt door traditionele kunst- en cultuurhistorische overwegingen, en dat de, vanuit het oogpunt van stedenbouw, de visuele kwaliteit van de omgeving, te weinig onderwerp van aandacht en onderzoek is. Zulke begrippen als: de conventies van de Europese stad, de geschiedenis van de stad, haar morfologie, de stadsplattegrond, de stedelijke ruimte, het beeld van de stad etc., begrippen die heel precies betrekking hebben op de zorg voor het historisch karakter van de stad en als zodanig tot voor kort het exclusieve werkterrein van de monumentenzorg –, deze begrippen zijn op dit moment wezenlijke bestanddelen van belangrijke stromingen in de stedenbouw.

De eerste aanbeveling sluit aan bij deze historisch gegroeide situatie. Het lijkt ons een belangrijke opgave voor de toekomst wanneer de institutionele monumentenzorg – de belangrijkste drager van de cultuur van de monumentenzorg – haar specifieke verworvenheden op het vlak van de stedenbouw, haar kennis van de (kunst)historische, juridische en technische aspecten bundelt en actualiseert. Profilering van de discipline stedenbouw, niet alleen door middel van een duidelijker infrastructuur *binnen* de instituten, maar vooral ook door een scherper confrontatie met en zelfs participatie in belangrijke ontwikkelingen in het huidige stedenbouwkundig denken en handelen. Hierdoor kan worden bijgedragen aan een nieuw sociaal en esthetisch elan in de monumentenzorg. Deze kennisname en confrontatie zou op twee niveaus kunnen geschieden, enerzijds op het niveau van het stedenbouwkundig ontwerp, anderzijds op het vlak van het historisch architectuur- en stedenbouwonderzoek. Voor beide niveaus kunnen verschillende strategieën worden aangegeven.

Stedenbouwkundig ontwerp

Het is geen eenvoudige opgave om snel en adequaat een beeld te krijgen van de potenties die de moderne stedenbouw voor de monumentenzorg heeft. Zeker niet in ons land waar het stedenbouwkundig denken, in bovenbedoelde zin, pas aan het begin staat van een revival. Het initiatief van de Rotterdamse Kunststichting van enkele jaren geleden (AIR: 'De Kop van Zuid') om de nieuwe posities in de stedenbouw ook in ons land te introduceren, heeft voorlopig weinig weerklank gevonden. Beter lijkt het goede nota te nemen van de opzet, inhoud, leiding en uitwerking van het IBA-Neubau-Projekt (*Internationale Bau-ausstellung Berlin '87*). Vanuit een zuiver architectonisch-stedenbouwkundig ideeëngoed wordt/is hier een koepel geplaatst over het handelen van bestuurders, ambtenaren, architecten, adviseurs en belangengroeperingen, met als inzet een nieuwe confrontatie tussen architectuur en stad. Konkreet: het is niet ondenkbaar dat, in het kader van een (inter)nationale manifestatie, de monumentenzorg initiatieven neemt tot het uitschrijven van een al dan niet besloten prijsvraag voor de herinrichting en stedenbouwkundige vormgeving van zodanige 19de- en vroeg-20ste-eeuwse ensembles die in de naaste toekomst als nieuwe beschermde stads- en dorpsgezichten moeten worden aangemerkt.

Stedenbouwkundig onderzoek

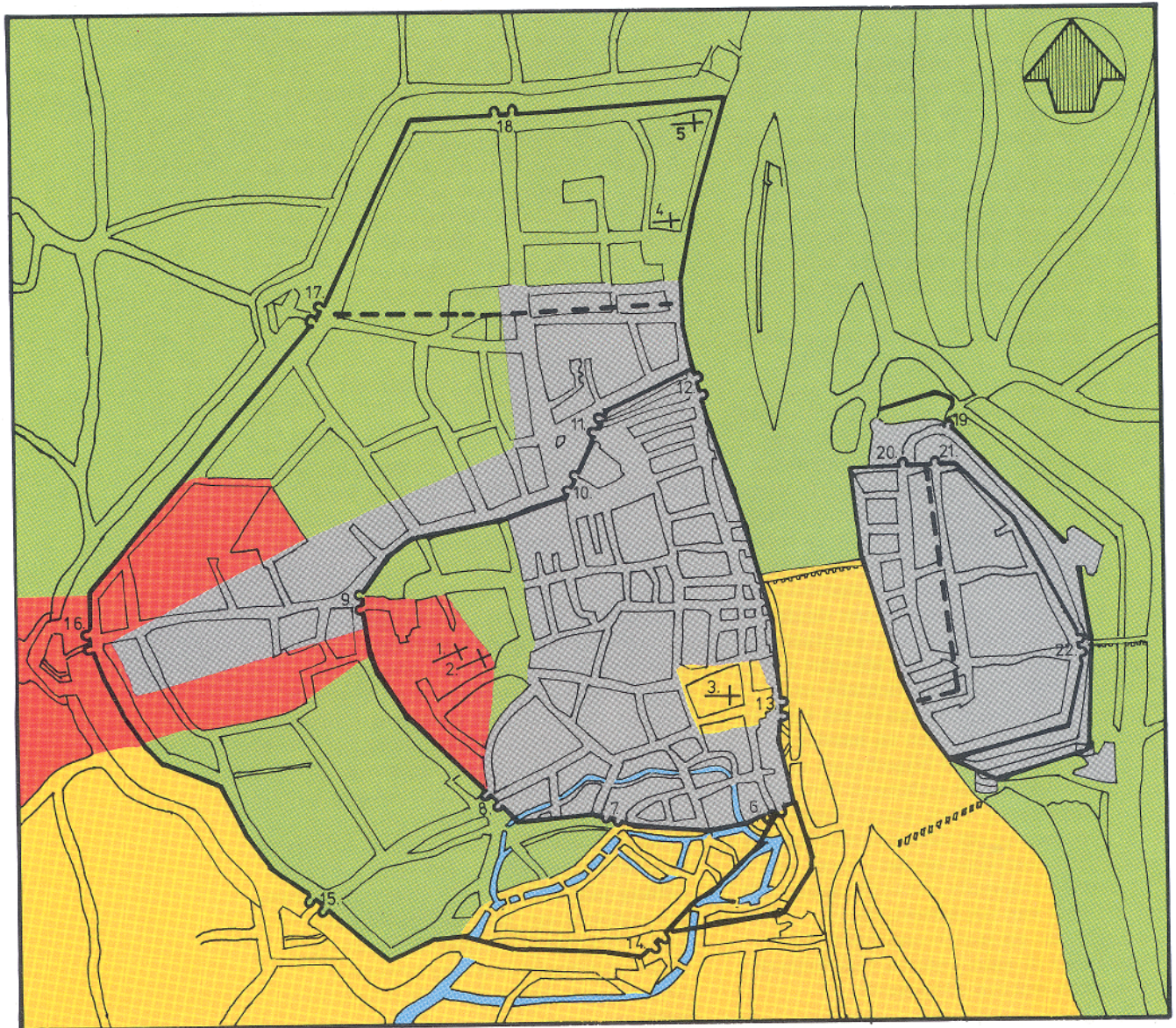
Op het vlak van het stedenbouwkundig onderzoek, zouden nieuwe initiatieven moeten worden genomen in het kader van de op handen zijnde reorganisatie van de bestaande bouwkunde-opleidingen. Hoewel in de recente voorstellen daartoe eerder gedacht wordt aan versterking van de technische, bestuurlijke en organisatorische elementen in de opleiding – de zoveelste impuls voor een goed in de markt liggende 'aannemers-architectuur' – is te hopen dat de weinige sprokkels cultuur, die een aankomende architect/bouwkundig ingenieur, zowel in Delft als Eindhoven facultatief nog kon vergaren, in de toekomstige, nieuwe opleiding, niet definitief zullen verdwijnen. Misschien krijgt Nederland – ruim twintig jaar nadat overal elders in Europa het architectuur- en stedenbouwkundig onderzoek integraal onderdeel van de architectuuropleiding was geworden – toch nog een kleine kans de schade in te halen.

1. Sint Servaas.
2. Sint Jan
3. O.L. Vrouwekerk
4. Sint Antonius
5. Commanderie Duitse Orde
6. Helpoort
7. Looierspoort
8. Lenculenpoort
9. Tweebergenpoort
10. Gevangenenpoort
11. Leugenpoort
12. Veerlinxpoort
13. O.L. Vrouwepoort
14. Sint Pieterspoort
15. Tongersepoort
16. Brusselsepoort
17. Lindenkruispoort
18. Boschpoort
19. Sint Maartenbuitenpoort
20. Sint Maartenspoort a/d Rechtstr.
21. Sint Maartenspoort a/d W. Grachtstr.
22. Hoogbrugge- of Duitsepoort

Bestuurlijke invloeden op de ruimtelijke ontwikkeling van Maastricht tot 1839

In de ban van

Servé Minis

de stad

Overzicht van de territoriale grenzen in relatie tot de waterlopen en de beide stadsomwallingen. De stippellijn duidt op het vermoedelijke verloop van een omwalling die aan het eind van de dertiende eeuw is opgeheven. (Tekening: P. Manuhutu)

Honderdvijftig jaar geleden werd de Afscheiding van België op de Conferentie van Londen bekrachtigd, waarbij de definitieve grens tussen Nederland en België in het Vredestractaat van 1839 werd vastgelegd. Het oostelijk deel van Limburg, dat tussen 1830 en 1839 vrijwel volledig in Belgische handen was, werd aan Nederland toegewezen.

Na het uitbreken van de Opstand was alleen Maastricht en de aangrenzende gemeente St. Pieter in Nederlands bezit gebleven. Vooral de onwrikbare houding van de Militaire Gouverneur, Generaal Dibbets heeft ervoor gezorgd dat de stad uit handen van de opstandelingen bleef, ondanks de overwegend Belgisch gezinde houding van de burgerbevolking. De gemeente St. Pieter bleef buiten de Opstand, vanwege de geïsoleerde ligging tussen de Maas, de Pietersberg, het Fort St. Pieter en de vesting Maastricht. Deze twee gemeenten vormden negen jaar lang de Nederlandse provincie Limburg, die bovendien een enclave binnen de Belgische provincie Limburg was. Zelfs het Nederlandse gezag over deze kleine geïsoleerde provincie bleef in handen van de gouverneur De Beekman, die deze functie voor 1830 ook over de ongedeelde provincie vervulde.

De huidige gemeentegrens van Maastricht is in belangrijke mate bepaald door het Vredestractaat van 1839. In deze overeenkomst werd de landsgrens ten westen van de vesting Maastricht bepaald op 1200 Toises (ca. 2500 m), gerekend vanaf het glacis rond de buitenfortificaties. Deze overgangszone, die in het verdrag als de 'banlieu' van de stad wordt omschreven, respecteerde de traditie van de banmijl, die sinds de middeleeuwen door de militaire gezaghebbers werd gehanteerd om bij oorlogsdreiging alle obstakels in het schootsveld rond de stad te verwijderen.

Het instellen van strategische kringen rond vestingsteden, was in 1814 ook al wettelijk geregeld. De nieuwe grens viel ongeveer samen met de buitenste strategische kring rond de vesting.

Binnen deze ringvormige overgangszone lag aan de zuidzijde van de vesting de gemeente St. Pieter en werd in het resterende deel in 1843 de gemeente Oud-Vroenhoven opgericht. De naam van deze nieuwe gemeente herinnerde aan het graafschap de Vroenhof, dat tot het eind van de achttiende eeuw ten westen van de stad en voor een klein deel ook binnen de stadsomwalling was gelegen. De grens tussen St. Pieter en Oud-Vroenhoven werd bepaald door de loop van het rivier-

Stad van twee heren

▲ Stadsplattegrond: boven de situatie aan het eind van de zestiende eeuw (Braun-Hogenberg); onder de situatie in 1828 (kadastrale opmeting). (Foto: Gemeente Maastricht)

tje de Jeker, dat eerder ook de scheiding van het graafschap de Vroenhof en de Heerlijkheid St. Pieter markeerde. Vanaf de twaalfde eeuw vormde de Vroenhof een leengoed van de Brabantse Hertog, terwijl St. Pieter van oudsher onder het gezag van de Luikse Prins-Bisschoppen viel. Beide souverainen deelden tussen 1283 en 1795 het bestuur over de stad Maastricht.

Nabij de monding van de Jeker kruiste de Romeinse weg Bavay – Tongeren – Keulen de Maas, die in de eerste eeuw n. Chr. met een houten brug werd overspannen. Aan deze brug dankt de stad niet alleen haar naam, maar tevens haar bestuurlijke, militaire, economische en culturele betekenis.

Na de val van het Romeinse Rijk werd het stedelijk bestuur geleid door de bisschoppen. Onder bisschop Hubertus is de bisschopszetel overgeplaatst naar Luik, aan het begin van de achtste eeuw, maar in Maastricht wordt het bisschoppelijk tolrecht in het jaar 987 nog erkend door keizer Otto III.

De macht van de Luikse bisschoppen was aan het eind van de tiende eeuw sterk toegenomen, vooral tijdens het bewind van bisschop Notgerus, die omvangrijke leengoederen verwierf dankzij de steun van Otto III. Deze wereldlijke macht leidde onder Notgerus tot het instellen van een Prins-Bisschoppelijke soevereiniteit.

Notgerus vestigde aan de O.L.-Vrouwekerk van Maastricht een Collegiaal kapittel en hij liet deze kerk ingrijpend vernieuwen. Het westwerk van deze nieuwbouw is bewaard gebleven en het is gebouwd op de muur van het Romeins castellum, waarvan de omgrenzing aan het begin van de elfde eeuw nauwelijks nog herkenbaar zal zijn geweest. De stadsuitbreiding buiten het castellum vond echter plaats op het grondgebied dat rechtstreeks onder het gezag van de Duitse koning viel. Deze uitbreiding is waarschijnlijk begonnen aan weerszijden van de Bredestraat, die vanaf het O.L.-Vrouweplein naar het Vrijthof loopt. In de middeleeuwen heette deze verbindingsroute nog de 'via regia' en deze benaming wijst ondubbelzinnig op de koninklijke palts, die door de Karolingers of wellicht zelfs door de Merovingische heersers in de nabijheid van de Servaasabdij aan het Vrijthof werd gebouwd. De Servaasabdij werd met steun van de Merovingische koningen gesticht, ter verering van St. Servaas, de eerste Maastrichtse bisschop, die overeenkomstig Romeins gebruik buiten de stad werd begraven.

Na de Rijksdelingen in de negende eeuw vallen de Servaasabdij en de koningspalts onder het gezag van de Lotharingse heersers. Aan het begin van de tiende eeuw laat Hertog Giselbert van Lotharingen deze bezittingen met een muur omringen, maar na zijn overlijden in het jaar 939 worden zijn bezittingen

door koning Hendrik I weer bij het Duitse Rijk gevoegd.

De Vroenhof, ten westen van de stad, werd een domeingood van de Duitse keizers en koningen en binnen dit territorium ontwikkelde de Servaasabdij zich tot een Vrij Rijkskapittel. De directe binding met de Duitse heersers, die Maastricht ook regelmatig bezochten, leidde enige tijd tot een stabiel bestuur. Aan het begin van de dertiende eeuw werd deze orde echter ten gevolge van de strijd tussen de Welfen en de Staufen over de Duitse Koningskeuze verstoord. De Brabantse hertogen, die in deze machtstrijd herhaaldelijk van partij veranderden, hebben hun grondgebied in de dertiende eeuw aanmerkelijk uitgebreid, uiteindelijk zelfs ten oosten van de Maas, met het Hertogdom Limburg, waardoor zij in deze periode een groot deel van de belangrijke handelsroute tussen Vlaanderen en het Rijnland beheersten.

De stad Maastricht vormde een onmisbare schakel voor de verovering van de 'Landen van Overmaze'. In het jaar 1202 droeg de Welfische kroonpretendent Otto IV de Rijksrechten van Maastricht over aan de Brabantse hertog en nadat deze twee jaar later naar het Staufenkamp was overgelopen, werden zijn rechten over de stad ook erkend door de Staufer Philips van Zwaben. De hertog verwierf bij deze schenking ook de voogdij over het Servaaskapittel en daarmee het bezit over de Maasbrug, die immers in de twaalfde eeuw aan dit kapittel was overgedragen.

De supprematie van de hertog leidde tot een langdurig conflict met de Luikse Prins-Bisschop Hugo de Pierrepont, die Maastricht in 1206 en in 1214 belegerde en de brug over de Maas vernielde.

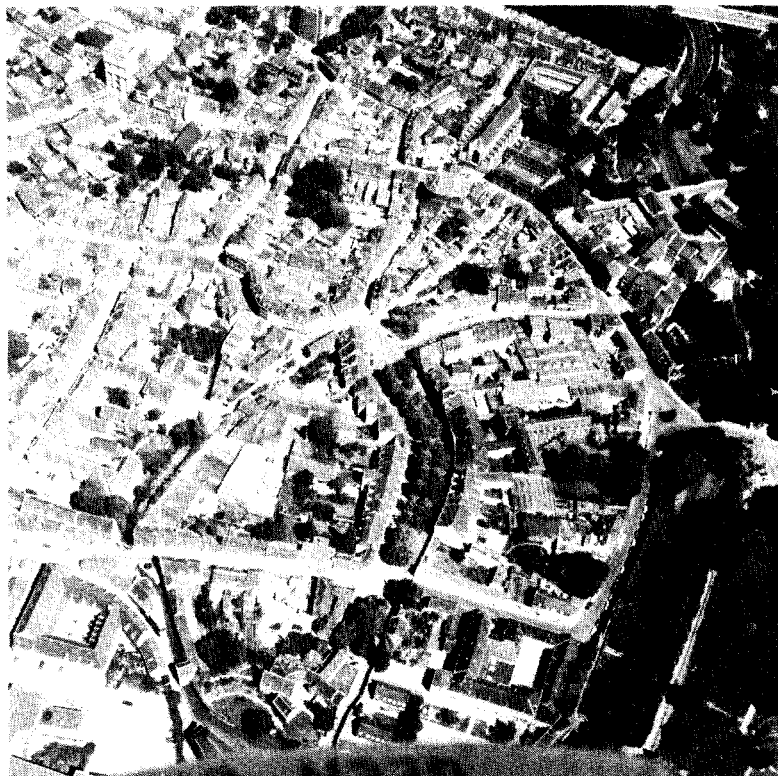
Na het overlijden van bisschop Hugo in 1229 verleende de Duitse keizer Hendrik VII de burgers van Maastricht het recht om de stad met wallen en muren te beschermen. De wallen die in korte tijd rond de stad werden opgeworpen en de ringmuur die rond het midden van de dertiende eeuw op de wallen werd aangelegd, verenigden de verschillende stedelijke en kloosterlijke centra, die onder de wisselende machthebbers tot bloei waren gekomen.

De eerste ringmuur

De eerste ringmuur werd gebouwd met grote blokken kolenzandsteen. Op de linker Maasoever liep de muur aan de zuidzijde door de Jekerdelta, tussen de

noordelijke tak en de middentak. Het muurtracee leidde vervolgens aan de westzijde met een wijde boog om de Servaaskerk heen, kruiste de huidige marktplaats en sloot aan de noordzijde weer aan op de Maas.

Deze eerste verdedigingsmuur is vrijwel volledig bewaard gebleven, al staat ze thans op meerdere plaatsen verscholen op binnenterreinen.

▲ Luchtopname van het zuidelijk stadsdeel, dat door de Jekerloop en de ommuringen een organisch karakter heeft verkregen. (Foto: Gemeente Maastricht)

▼ Gezicht over het zuidelijke stadsdeel op de Maquette van Maastricht. (Foto: Gem. Maastricht)

Gezicht op de tweede ommuring (rechts) en de buitenwerken aan de zuidzijde van de stad in het begin van deze eeuw. (Foto: Gemeentelijke Archiefdienst Maastricht)

De burgers die in de dertiende eeuw binnen de ommuring woonden, bleven zich onderscheiden naar hun oorspronkelijke nationaliteit, als 'Bisschopslyuden' en 'Hertoghslyuden'. Deze nationaliteit werd volgens het gewoonterecht door de moeder overgedragen op de kinderen.

In het jaar 1283 werd deze federatieve samenleving vastgelegd in de 'Oude Caerte', waarbij de Brabantse hertog en de Luikse Prinsbisschop een tweehurig bestuur overeen kwamen. De rechtspraak bleef gescheiden naar de nationaliteit van de burgers en de overige bestuurlijke aangelegenheden werden voortaan gemeenschappelijk geregeld. De overeenkomst had ondermeer betrekking op het onderhoud van de stadsmuur en de poorten, de wegen en waterputten, de gemeenschappelijke gebouwen, zoals het raadhuis, de gevangenis en het dinghuis en op de muntslag en de accijnsheffingen. De oude Caerte voorzag bovendien in het gemeenschappelijk onderhoud van de nieuwe Maasbrug, waarvan de bouw kort tevoren was gestart. De oude houten brugovergang was in 1275 ingestort, waarna de nieuwe brug ruim honderd meter naar het noorden in steen werd herbouwd. De brug vormde tevens een territoriale scheiding van de Maas, die naar het zuiden Luiks en naar het noorden Brabants bezit was. Op beide oevers sloot de brug voort-

aan aan op het neutrale tweeherige gebied.

De verdediging van het Wijcker stadsdeel op de rechter Maasoever bestond in de dertiende eeuw uit een aarden wal, die vermoedelijk langs de huidige Wijcker Grachtstraat heeft gelegen.

De tweede ringmuur

Vlak voor 1300 werd een begin gemaakt met de aanleg van een nieuwe ommuring, waardoor het stedelijk gebied qua oppervlakte driemaal groter werd. De hoofdpoorten in deze ommuring werden vlak na 1300 voltooid, maar aan de versterking met weermuren op de aarden wal werd de hele veertiende eeuw gewerkt. Op de linker oever haakte de tweede ommuring aan de zuidzijde van de stad aan op de eerste ringmuur, volgde naar het westen de zuidelijke Jekertak tot voorbij de waterpoort van de Jeker en volgde naar het noorden toe op een afstand van ca. 350 meter het verloop van de eerste ommuring. Aan de noordzijde van de stad liep de nieuwe wal tot omstreeks 1380 ter hoogte van de Maastrichter Grachtstraat, maar ze werd nadien verder naar het noorden verlegd, waardoor ook de kloosters van de Antonieten en van de Ridders van de Duitse Orde binnen de ommuring kwamen te lig-

gen. De naam Maastrichter Grachtstraat herinnert nog aan de ligging van de opgeheven wal en ook de grens tussen het tweeherige gebied en het noordelijke stadsdeel, dat tot de Vroenhof behoorde, bleef nog eeuwen langs deze linie gehandhaafd.

Op de rechter oever leidde de aanleg van de nieuwe wal slechts tot een beperkte gebiedsuitbreiding en met de bouw van een stenen ommuring werd in 1318 een begin gemaakt, nadat de overmoedige hertog Walram van Valkenburg aan Brabant en Luik de oorlog had verklaard.

De aanleg van een tweede omwalling was niet alleen gericht op een geplande stadsuitbreiding, maar zal evenwel ook bedoeld zijn voor de verdediging van de huizen, kloosters en molens die in de dertiende eeuw buiten de eerste ommuring werden gebouwd.

Binnen de eerste omwalling die in 1204 inderhaast was aangelegd, waren de vestigingsmogelijkheden beperkt. De bevolkingstoename in de tweede helft van de dertiende eeuw heeft zeker ook tot deze annexatie bijgedragen. Na de annexatie bleef de typerende radiale structuur van het buitengebied behouden: de eerste bebouwing vond immers plaats langs de uitvalswegen en in de nabijheid van de stadspoorten.

Een verdere verstedelijking van het geannexeerde gebied bleef in de late middeleeuwen beperkt tot het Boschstraatkwartier, ten noorden van de Markt, alwaar in de veertiende eeuw een lakenweverskolonie tot ontwikkeling kwam. De wevers in dit noordelijk gebied maakten voor het vollen van de wollen stoffen gebruik van enkele molenscheppen, die in de Maas voor anker lagen.

In het Jekerkwartier vond een verdichting plaats langs de Jekertakken. Al in de dertiende eeuw exploiteerden de lakenwevers en leerlooiers gezamenlijk een watermolen, die toen nog buiten de stadsmuur lag.

Het westelijk stadsdeel bleef tussen de beide ommuringen nog veel open binnenterreinen houden. In de vijftiende en zestiende eeuw zijn op deze terreinen verschillende nieuwe kloosters gesticht.

Nieuwe heersers

De tweede ringmuur heeft tot in de negentiende eeuw de grens van het stedelijk gebied bepaald. Een uitbreiding buiten de tweede omwalling werd lange tijd verhinderd door een brede krans van buitenfortificaties, die rond de stad waren

aangelegd. Vanaf de zestiende eeuw werden de buitenwerken verbeterd en aangepast aan de nieuwe aanvalstechnieken.

Onder het bewind van het Bourgondische huis, dat in 1410 het Brabants Hertogdom toebedeeld kreeg, werd in 1486 de zwakke zuidoosthoek van de stad versterkt met een extra wal en op deze vooruitgeschoven positie verrees in 1515 een hoge muur met twee grote rondelen, die thans aan de zuidzijde nog een indrukwekkend zicht bieden.

Tijdens de aanhoudende oorlogen tussen keizer Karel V en de Franse koningen werden de buitenmuren aan de stadzijde met hoge aarden wallen verstevigd en werd midden voor de hoofdwal van Wijck een groot bastion aangelegd. Bovendien liet Karel V de stad in 1552 door een garnizoen bezetten. Na de Pacificatie van Gent werd deze bezettingsmacht door Philips II teruggetrokken. De magistraat liet de stad daarna door Staatse troepen beveiligen. Met het oog op een nieuwe aanval door de Spanjaarden werd voor de hoofdpoorten een reeks ravelijnen gebouwd. Nochtans werd de stad in 1579 door de Spaanse veldheer Alexander Farnese heroverd.

Een belangrijke uitbreiding van de buitenwerken werd gerealiseerd onder het medebewind van de Republiek, nadat Maastricht in 1632 door Frederik Hendrik in bezit was genomen. De Staten-Generaal vertegenwoordigden sindsdien het 'Brabantse' gezag, tot de opheffing van de Tweeherigheid in 1795.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw werden de buitenwerken aan de westzijde van de stad verder uitge-

Gezicht vanuit het westen op de stadsmaquette van 1748/52, waarop goed de grote open binnenterreinen zichtbaar zijn. (Foto: Gemeente Maastricht)

▲ Luchtopname van het Jekerkwartier: uiterst rechts in het midden een toren en aansluitend muurwerk van de eerste stadsommuring; links de Grote Looiersstraat met dubbele bomenrij en getrapte rooilijn. Terplaatsse van deze bomenrij liep tot het eind van de negentiende eeuw de middentak van de Jeker. (Foto: Gemeente Maastricht)

breid, vooral na de toenemende Franse oorlogsdreiging in de Zuidelijke Nederlanden. In 1665 ondernam Lodewijk XIV een poging om de stad Maastricht langs diplomatieke weg in bezit te krijgen. Pas na het uitbreken van de Spaanse successie-oorlog werd de stad met geweld ingenomen, na een heftige belegering waarbij de stad vanaf de Pietersberg werd gebombardeerd. Bij de Vrede van Nijmegen in 1678 werd de vestingstad weer aan de Republiek overgedragen, waarna alle zwakke punten in de stadsverdediging in enkele bouwcampagnes werden aangepast.

Tussen 1688 en 1690 werden er aan de westzijde acht bastions gebouwd en in 1701 werd begonnen met de bouw van het Fort St. Pieter, dat binnen een jaar werd voltooid.

Een overzichtelijk beeld van de omvangrijke vestingwerken biedt de stadsmacquette, die in 1750 vervaardigd werd naar een opmeting van de stad door de Franse genie-ingenieur Larcher d'Aubancourt, tijdens de kortstondige Franse bezetting in 1748. Deze maquette is opgesteld in de dependance van het 'Musée des Plans-Réliefs' te Lille en een copie bevindt zich in het Maastrichtse Bonnefantenmuseum. Dit werkstuk vormt een waardevolle bron voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad en het omliggende terrein. De stad was in de achttiende eeuw nog slechts via zes poorten bereikbaar: vier op de linker oever en twee op de rechter, maar de aansluiting op de wegen die naar de stad leidden was door de brede fortificatiegordel geheel verstoord.

Bovendien blijkt dat de stedelijke vernieuwing in de zeventiende en acht-

tiende eeuw zich beperkte tot de al bestaande straten, waarvan de rooilijnen geleidelijk werden rechtgetrokken.

Langs de westzijde van de stad werd tussen 1773 en 1777 door de kolonel-ingenieur Carel du Moulin een nieuwe linie aangelegd, waarvan langs de Statensingel nog grote delen bewaard zijn gebleven. Na de verovering van de stad door het Franse Republikeinse leger in 1795 werden plannen ontwikkeld voor de uitbreiding van deze linie langs de noordzijde van de stad, maar deze uitbreiding werd pas onder het bewind van koning Willem I daadwerkelijk gerealiseerd.

Op de hooggelegen positie ten noordwesten van de stad liet de koning bovendien een nieuw gedetacheerd fort aanleggen. Vanuit dit fort werd de noordwestzijde van het voorterrein van de vesting bestreken. In de loop van de negentiende eeuw nam de betekenis van de vestingfunctie van Maastricht af, vooral als gevolg van de instelling van landelijke verdedigingslinies. Na de opheffing van de vestingstatus werden grote delen van de tweede ommuring en van de buitenwerken gesloopt. Toch zijn er nog veel opmerkelijke verdedigingswerken te Maastricht behouden gebleven. Naast de beide forten en de Linies van Du Moulin en de Bossche Fronten zijn nu nog uitgestrekte delen van de middeleeuwse omwallingen aan de zuidzijde van de stad te bewonderen, en zelfs van de ommuring van het laat-Romeinse Castellum is een restant te zien in de onlangs opengestelde opgravingskelder onder het hotel Derlon aan het O.L.Vrouweplein. Al deze monumenten vormen een blijvende herinnering aan de verschillende heersers over de stad, waarnaar later de namen van de singels rond Maastricht zijn vernoemd: de Luikse Prins-Bisschop, de Brabantse Hertog, de Staten-Generaal, de Fransen en het Hollands koningshuis.

Bronvermelding

H. P. H. Eversen, 'Limietbeschrijvingen van Maastricht, den Vroenhof, Tweebergen en Sint Pieter', Publications de la Société Historique et Archéologique dans le duché de Limbourg, 19 (1882), pp. 370-450.

L. J. Morreau, *Bolwerk der Nederlanden*. Assen 1979.

H. C. W. Roemen, *Maastricht, een geografische - hoofdzakelijk economisch-geografische - beschrijving en verklaring der agglomeraties in de gemeente Maastricht*, Maastricht 1957.

E. M. T. W. Nuyens, *De staatkundige geschiedenis der Provincie Limburg, vanaf haar ontstaan tot haar uiteenvallen in 1839*. Diss., Nijmegen 1956.

De ruimtelijke transformaties van Maastricht na 1800

Q 'Quelle que soit "l'accélération de l'histoire" vécue par notre civilisation du vingtième siècle, un tissu urbain, une forme urbaine comme un art de vivre appartient à la longue durée.'

A. M. Martin

Maastricht naar Braun en Hogenberg, ca. 1575
(Top. Atlas, Gemeentearchief Maastricht)

Anders dan een sociaal-economische of juridische geschiedenis gaat de architectuur- of stadshistorische visie uit van de stad als een geheel. Zij beschouwt de stad als een opeenvolging van ruimten, die in elkaar grijpen en op elkaar inspelen; zowel in de tijd als in zichzelf. De geschiedenis van de stad is niet enkel een analyse van haar architectuur, maar vooral van de steeds terugkerende wisselwerking tussen de stad en de architectuur. Daarbij is de stad zowel plek van historische ontwikkeling als drager van het stedelijk weefsel; zij is zowel de belichaming van een ontwikkeling als een structuur, die in vorm en opzet naar deze ontwikkelingen verwijst; hierbij is (zeker tot ver in de negentiende eeuw) nauwelijks of geen sprake van een planmatige ontwikkeling geweest, maar van een geleidelijke opbouw van een archeologisch veld, een opeenhoping van lagen, die in eerste instantie moeilijk van elkaar te onder-

▲
Maastricht en omgeving,
1864, militaire kaart (Top.
Atlas, Gemeentearchief
Maastricht)
Situatie vlak voor het
moment van ontmanteling
(zie ook omslag)

scheiden zijn, maar in hun samenhang de getuigen van een eeuwenlange geschiedenis vormen.

Op een moment dat de buitenwijken problemen oproepen en men tegelijkertijd tracht de historische stad te consolideren lijkt het zinvol tot een lezing van deze historisch gegroeide structuur te komen. Elke keer opnieuw zullen zich processen voordoen, die in aard en samenhang, in ontwikkeling en gevolg vergelijkbaar zijn en hun sporen in de stad achterlaten; als verzameling van gegevens, van geschiedenissen presenteert de stad zich als een personage, waarvan de identiteit een bron van kennis is voor zowel toekomst als verleden.

Binnen dit sedimentaire proces, zo kenmerkend voor de geschiedenis van een stad, kunnen historische fenomenen van sociaal-economische of politiek-militaire aard een dusdanig stimulerende of remmende werking uitoefenen dat zij als zodanig 'herkenbaar' blijven in de uiteindelijke structuur en vormgeving van de stad; architectuur en stedelijk weefsel vormen dan samen de neerslag van de historische ontwikkelingen. Voor een aantal perioden kan aangegeven worden op welke wijze dergelijke historische ontwikkelingen voor de vorming van specifieke ruimtelijke structuren hebben gezorgd. Het is dan mogelijk een herkenbaar ruimtelijk beeld te koppelen aan een periode of gebeurtenis, die gekarakteriseerd wordt door één of meer duidelijk overheersende sociaal-economische activiteiten. Binnen het ruimtelijk beeld dat zo ontstaat is sprake van, wat we zouden kunnen noemen, zichtbare en minder-of-niet-zichtbare sporen als getuigen van een dergelijke

periode; de ruimtelijke geschiedenis van de stad valt niet samen met een opsomming van grootschalige en duidelijk zichtbare ingrepen, maar wordt vooral bepaald door kleinschalige interventies, de natuurlijke en organische groei van de stad binnen zichzelf in de vorm van verdichting van binnenterreinen of het doortrekken van straten en niet te vergeten door het voortdurende denken over de stad waarvan pas veel later of helemaal nooit de gevolgen zichtbaar worden. In dit verband zijn zowel economische overwegingen als utopische plan- of theorievorming van belang, maar ook het concrete denken over een stad die nog binnen haar vestingmuren ingesloten ligt, maar daar in de toekomst uit zal breken. De ruimte kan echter niet gereduceerd worden tot een produkt van economische overwegingen, noch tot een ideologische categorie.

Zo ontstaat al rond 1800 in vele Europese steden een ander concept van de ruimte.² Bij dit nieuw ruimteconcept gaat het echter in alle gevallen om een duidelijk technisch georiënteerd ruimtebegrip, dat op andere maten dan voorheen gebaseerd is en zich uit in het zich richten op de stad als een controleerbaar geheel, waar een stelsel van regels op toepasbaar is.

Deze nieuwe regels, niet voortgekomen uit het brein der architecten, maar uit bemoeienissen van wetenschappers als technici en ingenieurs met de stad, geven het planmatig omgaan met de ruimte een nieuwe impuls, waaruit uiteindelijk als nieuw beginsel het programma voortkomt. Vanaf dit moment is binnen de planning van de gebouwde omgeving de architectuur in zoverre interessant als deze functioneert als een esthetisch dispositief binnen een strategie. De architectuur is daarbij niet langer de uitdrukking van macht of rijkdom, zoals in de klassieke stad, maar eerder instrument binnen strategieën die zich richten op een aantal met de stad samenhangende fenomenen en het verband tussen deze fenomenen en een plek. Er worden nieuwe relaties zichtbaar tussen mens en omgeving die functioneel getoonzet worden. Een voorbeeld hiervan is het zich binnen een historisch gegroeide stad nestelen van een snel ontwikkelende industriële activiteit, waardoor zowel op economisch als op sociaal-cultureel niveau wijzigingen optreden, die logischerwijs leiden tot een hierop inspelende ruimtelijke situatie.

Niet alleen op lokaal niveau echter is sprake van een veranderende visie ten aanzien van de ruimte, maar ook op regionaal en nationaal niveau vindt vanaf

Maastricht, 1795 (Top. Atlas, Gemeentearchief Maastricht).

Na de annexatie van een gedeelte van het dorp Sint Pieter in 1516 zal de stedelijke oppervlakte gedurende drie en een halve eeuw niet meer vergroot worden; de vestingwerken zijn echter steeds in ontwikkeling. Zo is in de loop van de eeuwen een opeenvolging ontstaan van middeleeuwse muren, bastions uit de zeventiende eeuw, en een linie met mijngangen en forten uit de achttiende en negentiende eeuw, die de stad naar binnen en naar buiten toe afsloten.

Maastricht en omgeving, tussen 1829 en 1845 (Top. Atlas, Gemeentearchief Maastricht).

De eerste doorbraken in de vestingwerken vinden plaats in het kader van de landelijke economische politiek; Zuid-Willemsvaart 1817-1825 en aanleg van een binnenhaven, het Bassin in 1827.

1800 een toenemende behoefte aan controle op het functioneren van de ruimtelijke orde plaats.

Vooraf ten aanzien van vestingsteden, zoals Maastricht, bestaat vaak al sinds langere tijd een verregaande bemoeienis van rijkswegen met de bestemming en vormgeving van de stad. Zo worden ook de eerste tekenen van een uit de bescherming van de vesting tredende stad vaak vanuit de rijksoverheid geïnitieerd ter verbetering van het nationaal ruimtelijk functioneren. Voor vestingsteden waren dit meestal de eerste momenten, waarop (opnieuw) aansluiting op het (inter)nationale netwerk van economische relaties verkregen kon worden en daarbij veelal een stimulans voor de stad zelf om daarop in te haken en, vooruitlopend op de komende ontmanteling, tot een andere dan militaire activiteit te komen.

Waar het in het historisch-stedebouwkundig onderzoek naar Maastricht om gaat is het moment te traceren waarop gesproken kan worden van een

▲ Het Bassin in Maastricht, tekening van Van Gulden uit ca. 1860 (Top. Atlas, Gemeentearchief Maastricht).

overgang van de klassieke stadsverfraaiing naar een gereguleerde vorm van urbanisme. Omdat Maastricht in haar hoedanigheid van vestingstad nauwelijks een rol kon spelen op stedenbouwkundig gebied en de ruimte bovendien voldoende bleek te zijn is voor 1800 geen sprake van reële wijzigingen in het stedelijke grondplan. Van een stedelijke politiek is rond 1800 derhalve geen sprake.

Kenmerkend voor de geschiedenis van de stad is de volgende zinsnede: 'Nooit vormden de vestingwerken van Maastricht een sterk geheel, maar telkens heeft men de strategische betekenis van de stad onderkend en tenminste voor een goede bezetting zorg gedragen'.³ Eeuwenlang heeft Maastricht, als het ware, de zorg voor haar ontwikkeling in handen van de wisselende bezetters gegeven, die wanneer zij dit nodig achtten de fortificatiegordel naar de nieuwste ontwikkelingen op vestingkundig gebied moderniseerden.

Nieuwe ideeën en verbeteringen in de vestingbouwkunde betekenden in Nederland geenszins afbraak van de oude vestingwerken; 'zo vormen middeleeuwse muren, rondelen, bastions uit de zeventiende eeuw, een linie met mijngangen, een fort uit de achttiende eeuw en een fort uit de negentiende eeuw samen de restanten van de vesting Maastricht'.⁴ Dit is ook het beeld dat we aantreffen bij het doornemen van de reeks van stadskarten en -plattegronden; vanaf het eerste duidelijke kaartmateriaal uit de zestiende eeuw tot aan de gedetailleerde en prachtig ingekleurde karten uit de negentiende eeuw dringen de werken zich als een steeds groter en ingewikkelder systeem van grilligheid aan ons op. Op het moment van de ontmanteling bezaten de Maastrichtse vestingsterreinen een totale oppervlakte van 255 ha.

Had Maastricht zich in de middel-

eeuwen ontwikkeld tot een belangrijke handels- en ambachtsstad (lakenwevers en leerlooiers), met uitvoer naar gebieden die zich tot aan de Oostzee en ver naar de Scandinavische landen uitstrekten, aan de vooravond van de Tachtigjarige Oorlog dreigde deze situatie drastisch te veranderen. Maastricht zou vanaf het beleg in 1579 een vestingstad van grote betekenis worden, die haar door de stagnerende economische groei de mogelijkheid ontnaemt op stedenbouwkundig gebied actief te zijn.

Waar andere Nederlandse steden, in de loop van de zestiende en de zeventiende eeuw, de eis tot modernisering van de vestingwerken combineerden met een uitleg van de stad is voor Maastricht het grondvlak van de stad sinds de ommuring van 1350 niet meer vergroot.

In dit opzicht neemt Maastricht een unieke plaats in binnen de Nederlandse steden-geschiedenis. Hooguit valt een vergelijking te maken met steden, die eveneens te maken hebben gehad met de gevolgen van oorlog en bezetting. Te denken valt aan Breda, dat haar stedelijke grondvlak na de tweede ommuring (1531-1538) niet meer verder zag groeien tot het moment waarop de vesting in 1870 ontmanteld werd of aan Bergen op Zoom, waar de ommuring van de middeleeuwse stad (1350) in 1488 nog uitgebreid werd met een verdedigingsstelsel rondom de haven om daarna wat de ruimte intramuros betrof niet meer te groeien tot de uitleg van 1867.⁵ Tenslotte Nijmegen, een stad, die zich na de derde ommuring van 1450 niet meer uit zou breiden tot het moment van ontmanteling (1874). Van de grotere vestingsteden schijnt Nijmegen door de vestingwerken zelfs het meest beperkt te zijn geweest in haar stedenbouwkundige ontwikkeling tot aan de ontmanteling.⁶ Hoewel steden als Maastricht en Bergen op Zoom al eerder in een economisch minder gunstige positie terecht waren gekomen, die ondermeer te maken had met de slechte bevaarbaarheid van respectievelijk Maas en Oosterschelde⁷, betekende de inlijving bij het Spaanse rijk een definitieve schaalverkleining die voor de steden neerkwam op een reductie tot verzorgingscentrum van de nabijgelegen regio.

De barrière doorbroken

'On sait que le destin des grandes enceintes urbaines est d'être un jour débordées par la ville'.⁸ In het geval van genoemde steden zijn de vestingwerken de enige aspecten van de stedenbouwkundige

structuur geweest, die steeds in beweging waren, zich uitbreidden en vernieuwden. De 'embellissements', de klassieke stedelijke ingrepen in het prestedelijke tijdvak, die niets met de stad als geheel te maken hadden, hebben zich in Maastricht vooral op de architectuur gericht. Deze zou zich in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw vernieuwen, niet zelden aangezet door de verordening uit de jaren 60 van de zeventiende eeuw, die het bouwen in hout verbood. Zeventiende-eeuwse uitbreidingsplannen zijn in Maastricht nooit aan de orde geweest omdat de ruimte voldoende was.

De eerste tekenen die wijzen op een duidelijk ingrijpen in- en op het doorbreken van de historisch gegroeide ruimtelijke stadsstructuur komen dan ook veel meer voort uit een behoefte van de landelijke overheid om de verschillende steden en gebiedsdelen van het nationale territorium in een overkoepelend en overzichtelijk systeem op te nemen, dan dat ze op het conto van de gemeentelijke overheid geschreven moeten worden. Angemoe-digd door de napoleontische politiek werd van overheidswege getracht een netwerk van infrastructurale relaties aan te brengen en tot een nauwkeuriger cartering van het land te komen. De invoering van het Kadaster in 1812 werd ook na het vertrek van de Fransen in 1815 voortgezet; het eerste kadastrale minuutplan van Maastricht uit 1827 valt zo toevallig samen met de eerste infrastructurale ingrepen die van buitenaf aan de stad worden opgelegd.

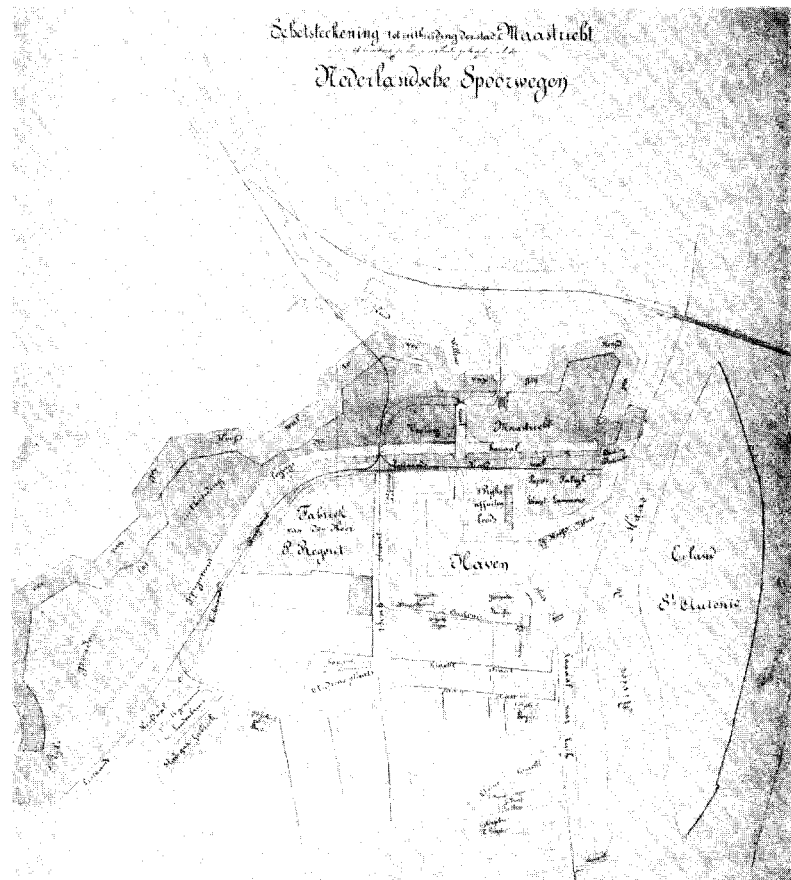
Geleidelijk groeide toen vanuit de stad zelf een duidelijke wil tot planmatige omgang met de beschikbare ruimte en een denken over de mogelijkheden van een eventuele uitbreiding op en buiten de vestingsterreinen.

De opkomst van de industrie, vanaf de jaren dertig, betekende in meer dan alleen functioneel en ruimtelijk opzicht een verandering. Eeuwenlang gegroeide en bestaande relaties binnen de stad zelf en tussen de stad en haar (wijde) omgeving worden aangevuld of vervangen door een nieuw en ander soort van relaties, inspelend op de veranderende eisen van verkeer en vervoer in combinatie met de behoeften van de snel groeiende industrie. In de loop van de negentiende eeuw ontstaat een stadsbeeld waarin kloosters, kerken en uiteindelijk vestingsterreinen vervangen worden door fabrieken, arbeiderswijken, parken en spoorwegen.

Als beginpunt van deze ontwikkeling kunnen we het moment kiezen van de Franse bezetting in 1794, weinig verba-zingwekkend gezien de affiniteit van een groot deel van de Maastrichtenaren met

de Franse cultuur in die tijd (in samenhang met de eeuwenoude banden met de stad Luik). Al in de loop van de achttiende eeuw vond een langzame infiltratie van de Verlichtingsideeën in Maastricht en Luik plaats; 'door de afwezigheid van een sterk geestelijk gezag en door de verlichte kerkelijke politiek van de Hoogmogende Heeren was de sfeer in Maastricht uitermate geschikt voor een langzame en geleidelijke infiltratie van de nieuwe ideeën'.⁹ Deze infiltratie uitte zich ondermeer in de oprichting van sociëteiten en loges naar Frans model. Toen de Fransen Maastricht eenmaal bezet hadden, stond een grote bevolkingsgroep, met name de gegoede burgerij, open voor de ideeën van de Franse revolutie. Handelaren verwachtten een betere economische situatie voor de stad en het omliggende land, 'al te zeer geremd immers door hinderlijke bepalingen en gildevoorschriften'.¹⁰ De symphatisanten werkten bovendien maar al te graag mee aan de verwerving van het door de Republiek geconfiscieerde kerkelijke bezit, zodat de nouveaux-riches van de negentiende eeuw zich toen reeds aandienen. In eerste instantie zouden deze geconfiscieerde klooster- en kerkgronden na ver- of nieuwbouw zorgen voor de huisvesting van de eerste Maastrichtse

Schetstekening tot uitbreiding van de stad Maastricht met ca. 18 bunders in verband gebracht met de Nederlandse Spoorwegen, Ing. J. A. Kool, febr. 1850 (Top. Atlas, Gemeentearchief Maastricht) Rond deze tijd concentreert het denken over uitbreiden zich op de concrete aanwezigheid van de vestingwerken. Voorgesteld wordt de walmuur naar het noordoosten te verleggen om rond het Bassin ruimte voor o.m. een lossingskanaal en een goederenstation te creëren.

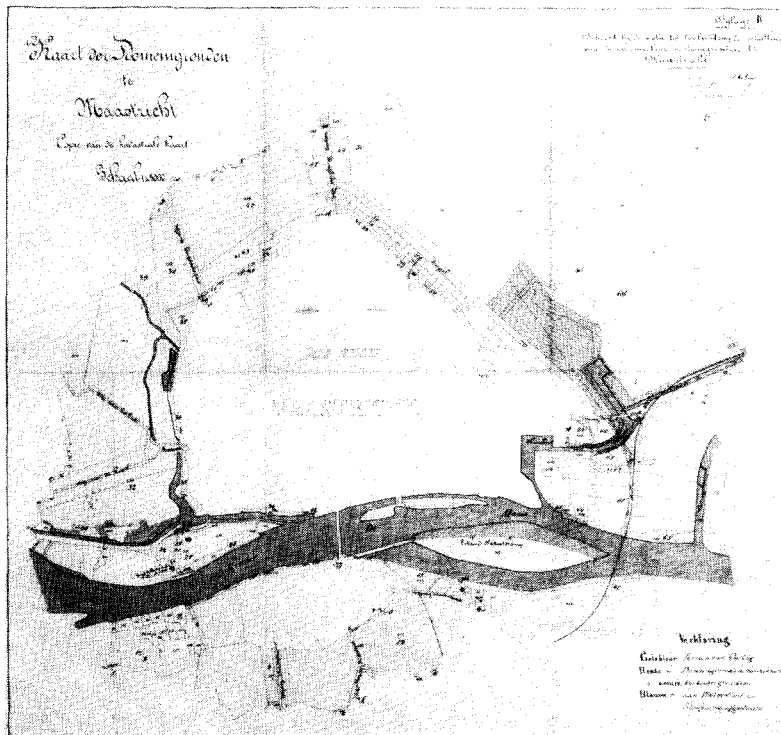

fabrieken (Sphinx, KNP etc.). We zien hier tot op zekere hoogte hetzelfde gebeuren als wat zich twee eeuwen eerder, tijdens het Alteratieverdrag dat vanuit de opstand tegen de Spanjaarden gesloten werd, in andere Nederlandse steden voerde, namelijk dat kerkelijk bezit gretig werd aangewend om daarmee de heersende behoefte aan ruimte voor industrie en woningen op te vangen, tot het moment waarop in de vorm van een werkelijke stadsuitbreiding met de bouw van huizen en bedrijfspanden begonnen kon worden.

De industriële stad

Al voor het midden van de negentiende eeuw kristalliseert zich een netwerk van lijnen en relaties uit, dat de basis zal vormen voor de processen, die middels stedenbouwkundige planning en architectonische invulling van beschikbare en nieuw-gecreëerde ruimte tot een nieuw stadsbeeld zullen leiden. Deze processen vinden een voedingsbodemp in de eerste, door de landelijke overheid geïnitieerde projecten en worden gestimuleerd door de wijze waarop de stad hierop inspeelde vanuit de mogelijkheden, die zich aandienen door de specifieke sociaal-economische situatie van Maastricht op de grens van de beide Nederlanden. Pas wanneer we deze processen, ook op het niveau van het stedelijke grondvlak, kunnen waarnemen valt er te spreken van de

Kaart der Domeingoeederen, ca. 1867, (idem) (Top. Atlas, Gemeentearchief Maastricht). Behorende bij de Nota tot toelichting der schatting van de voormalige vestinggronden te Maastricht. De reeds verkochte gronden bevinden zich direkt grenzend aan de oude wal en zijn veelal bestemd tot uitbreiding van bestaande fabrieken.

aanwezigheid/de opkomst van de moderne industriële en kapitalistisch georganiseerde staat, die zich in de ruimte laat aflezen en ook als zodanig herkenbaar is.

Deze geleidelijke concretisering in stad en architectuur van de overgang van achttiende-eeuwse vestingstad naar negentiende-eeuwse industriestad kunnen we traceren aan de hand van vier opeenvolgende fases, die zich van elkaar onderscheiden door de mate waarin sprake is van een duidelijk afleesbare planmatige omgang met- en voldoende beschikbaarheid over ruimte in de stad.

Dat wil zeker niet zeggen dat we alleen of met name geïnteresseerd zijn in de opeenvolging van een serie uitgevoerde plannen en ontwerpen. Juist het materiaal, dat inzicht kan verschaffen in de wijze waarop binnen en door de stad nagedacht is over haar functioneren en de ruimtelijke ordening daarvan, is van belang. Een stad die gedurende vijf eeuwen geen enkele ervaring heeft opgedaan in het planmatig omgaan met haar eigen ruimte moet zich op het moment dat deze mogelijkheid zich in al zijn facetten als het ware aan haar opdringt behoorlijk onwennig gevoeld hebben.

1794-1839

In deze periode was én bleef Maastricht een vestingstad: tijdens de Franse bezetting tot 1815 en gedurende de zogenaamde Belgische opstand van 1830 tot 1839; in 1816 wordt zelfs het Fort Willem nog gebouwd, waarmee de vestingwerken hun grootste omvang verkrijgen. Toch vonden in deze periode een aantal ontwikkelingen van niet-militair karakter plaats, die verschillen van alle eerdere ruimtelijke ingrepen, omdat ze gerelateerd zijn aan grotere verbanden, waar Maastricht (bewust) in opgenomen wordt.

In de welvaartspolitiek van Koning Willem I speelde Maastricht, mede vanwege haar gunstige ligging, een niet onbelangrijke rol. Na zijn erfenis van de beide Nederlanden en de stichting van het Koninkrijk tracht Willem I de economische tradities, zoals ze in de loop der eeuwen in beide Rijksdelen gegroeid zijn op te pakken en door middel van een doelmatige financieringspolitiek te versterken. Met gulle hand werden, door de Koning zelf, in het Waalse industriebecken investeringsleningen en subsidies verstrekt om zo met het aanwezige grondstoffen- en arbeidspotentieel de ingezette modernisering van het industriële apparaat voort te zetten. De Noordelijke Nederlanden werden in hun van oudsher

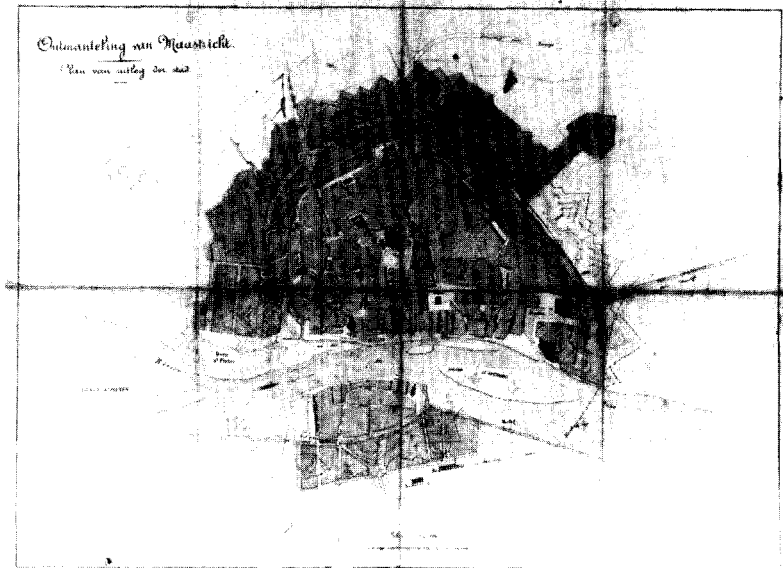
bestaande stapelmarktfunctie gestimuleerd in combinatie met gebruik van handelsmogelijkheden op overzeese gebiedsdelen (oprichting Nederlandse Handelsmaatschappij).

De wens van Willem I de beide Nederlanden gelijkwaardig te behandelen stuitte echter op onoverkoombare problemen; alle bestaande tegenstellingen op economisch, taalkundig, onderwijskundig en religieus gebied leidden uiteindelijk tot een soort van monsterverbond tegen de Koning, dat ontaardde in de Belgische opstand van 1830. De vrede van 1839 deed Limburg de helft van haar achterland verliezen, maar Maastricht bleef een Nederlandse stad.

Toch zal de verdere ontwikkeling van Maastricht meer binnen het kader van de Belgische geschiedenis passen dan binnen die van Nederland. Na 1830 kenmerkten de vroegere zuidelijke Nederlanden (België) zich door het verdergaande moderniseringsproces, waarvan de aanleg van spoorlijnen en de stichting van talrijke naamloze vennootschappen het tastbare bewijs leverden. In Nederland is nog geen sprake van economische vernieuwing (de opbouw en modernisering van het Twentse textielapparaat moeten eerder als een uitzondering en een gevolg van Koninklijk initiatief beschouwd worden). Landbouw en handel blijven domineren en de ontwikkeling van gemechaniseerde bedrijven wordt tegengewerkt door een combinatie van factoren: ongunstige verkeersverhoudingen, het gemis aan technische deskundigheid, financieel onvermogen en een mentaliteit die op dat moment niet op industrialisatie uit was.

Binnen dit kader is het des te opvallender dat Maastricht zich in de jaren dertig ontpopt als een van de eerste Nederlandse industriesteden.

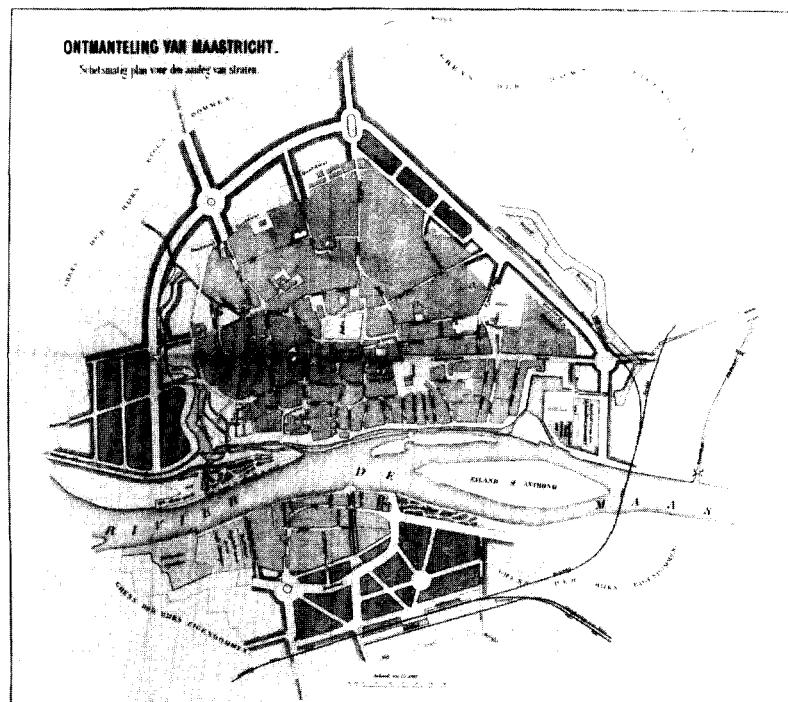
Het is de vraag of de economische ontwikkeling een zodanig stuwende werking had dat deze vanzelfsprekend moest leiden tot wijzigingen in het bestaande landschap of dat al eerder ingrepen plaatsvonden, die aantrekkelijke voorwaarden voor industrievorming bleken te zijn.¹¹ Deze voorwaarden kunnen zich op infrastructureel, landschappelijk of sociaal-economisch gebied situeren. Bovendien moet onderscheid gemaakt worden tussen de zogenaamde exogene (van buiten af komende) en indigene (van binnen uit optredende) factoren, waardoor bepaalde economische ontwikkelingen gestimuleerd worden. In het geval van Maastricht was er vooral sprake van exogene ruimtelijke en sociaal-economische voorwaarden die van belang zijn geweest; tussen 1817 en 1825 was, in het

kader van de Kanaalpolitiek van Willem I (in navolging van de door Napoleon ingezette infrastructurele ontwikkeling) de Zuid-Willemsvaart tussen Den Bosch en Maastricht aangelegd. Een binnenhaven, het Bassin, vormde vanaf 1827 de verbinding tussen kanaal en Maas. In het uiterste noorden van de vesting, bijna tegen de muur aangelegd zou deze haven het ruimtelijke zwaartepunt worden van de negentiende eeuwse industriële bedrijvigheid. Niet toevallig werd de haven, waarvan de werfkelders in verbinding met de langs de kades gelegen pakhuisen stonden, juist daar gegraven waar reeds in de

▲ De ontmanteling van Maastricht, plan van uitleg voor de stad door de Ingenieur voor de ontmanteling der vestingen Van Gendt, mei 1868 (Algemeen Rijksarchief, Kaartenafdeling).

De ontmanteling van Maastricht, schetsmatig plan voor de aanleg van straten door de stadsbouwmeester A. J. F. Cuypers, 1872 (Top. Atlas, Gemeente-archief Maastricht).

middeleeuwen de lakenwevers waren gevestigd. Zij vormde zo een tijdloze verbinding met de middeleeuwse ambachten en handelsnijverheid, tot de zestiende eeuw zo kenmerkend voor de stad en profiterend van de gunstige ligging aan de Maas en op de weg tussen de belangrijke Belgische en Duitse steden.

Ook de sociaal-economische voorwaarden werden de stad min of meer van buiten af opgedrongen. Als enige Limburgse stad in handen van de Nederlanders gebleven lag Maastricht gedurende de Belgische opstand van 1830 tot 1839 als een geïsoleerde enclave in de door de Belgen bezette provincie. Door beide mogendheden als vijandig gebied beschouwd was het vanaf dit moment onmogelijk eindprodukten uit België in te voeren en/of naar Nederland uit te voeren. Petrus Regout, 'een industrieel uit noodzaak'¹², maakte in 1834 van de wijziging in deze invoerbepalingen gebruik, door halffabrikaten uit België in te gaan voeren en deze te bewerken, waarna handel naar Nederland mogelijk was. De Amerikaanse historicus Joel Mokyr zegt over de bijzondere positie van Maastricht in die jaren 'The exceptional development of Maastricht should not be too puzzling. Geographically, and to a large extent ethnically, the city should be considered a part of Belgium. In addition, the city enjoyed exceptionally favorable political circumstance. Moreover, Regout had unusually good political connections'.¹³ Ook de van oudsher bestaande familie- en vriendschapsbanden tussen Maastricht en Luik zouden voor de noodzakelijke technische kennisoverdracht een niet te verwaarlozen element vormen.

Voorwaarden dus, die van buiten

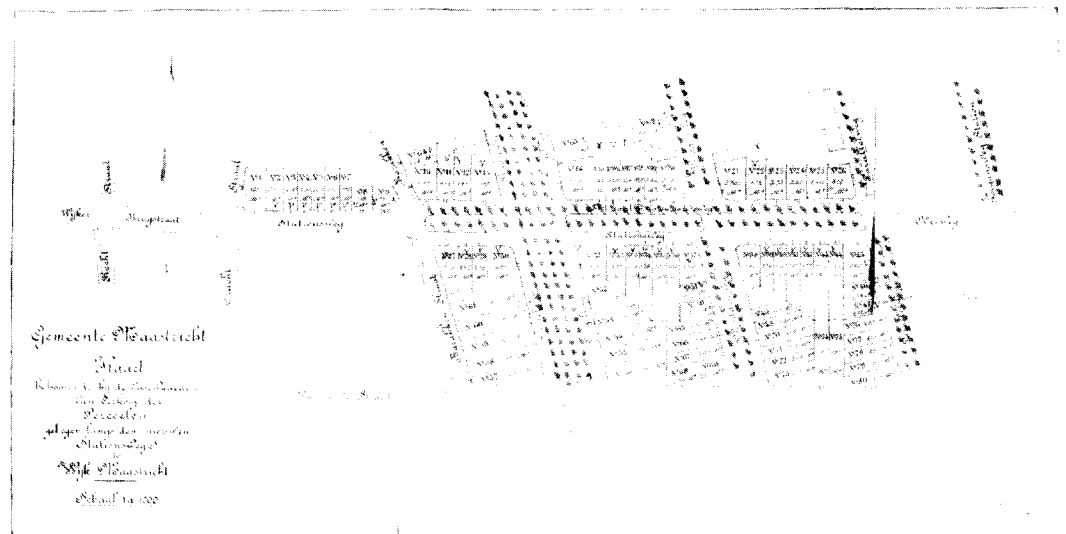
af inspeelden op Maastricht, dat al een eeuwenlange geschiedenis van handel en ambacht achter de rug had en bovendien een omvangrijk arbeidspotentieel had, werkeloos geworden na het vertrek van grote delen van het garnizoen.

In 1834 stichtte Regout een draadnagelfabriek en in 1836 startte de productie van aardewerk, de latere Sphinxfabrieken aan de Boschstraat, direkt ten oosten van het Bassin; ten noorden van het Bassin werd in 1850 de papierfabriek van de Heren Lhoest en Lammens opgericht, de latere Koninklijke Nederlandse Papierfabriek. 'Eén van de grootste moeilijkheden waarmee Petrus Regout bij de uitbreiding van zijn fabrieken te kampen heeft gehad, was ongetwijfeld gelegen in de schaarsheid der bouwterreinen binnen de vesting.'¹⁴ De hypothese als zou binnen de stad voldoende ruimte beschikbaar geweest zijn in de vorm van de geconfiscieerde kerkelijke bezittingen lijkt in dit stadium al niet meer op te gaan. Tot het moment van ontmanteling zal nog dertig jaar gewacht moeten worden.

1839-1867

De muur is een 'dood weerwerk' geworden en blijft een fysieke barrière vormen voor verdere uitbreiding en planning. Zichtbaar aanwezig houden de vestingwerken de stad weliswaar gevangen binnen haar eigen grenzen, maar staan zij tevens toe dat, zeker bij het teruglopende belang van de militaire functie, de stad langzaam maar zeker over haar heen begint uit te kragen. Zoals de aan het einde van de achttiende eeuw in Parijs gebouwde Enceinte des Fermiers Géné-

►
Kaart behorende bij de voorwaarden van verkoop der perceelen gelegen langs den nieuwen Stationsweg, Wyk. Maastricht, 1882 (Top. Atlas, Gemeentearchief Maastricht). Na eindeloze variaties werd de Stationsweg op de bestaande overweg geprojecteerd. Door de bijzondere verkoopvoorwaarden ontstond een statige avenue, overeenkomstig de allure van een Parijse boulevard.

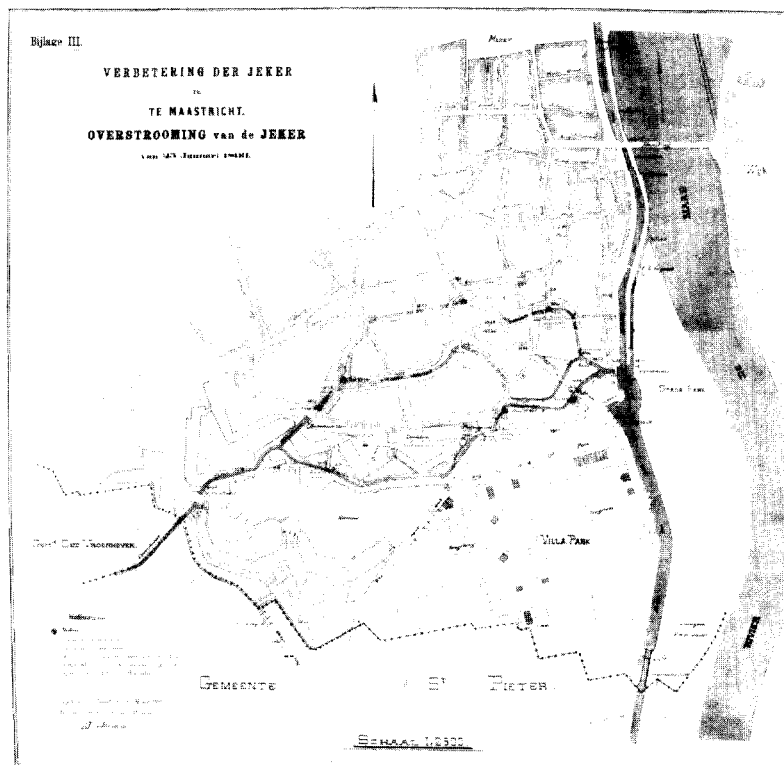
raux, die in haar hoedanigheid van stadsmuur een anachronisme van zichzelf bleek te zijn en op de vroeg-negentiende-eeuwse kaarten niet eens meer aangeduid werd, zo lijkt de muur van Maastricht zich steeds meer te reduceren tot haar poorten als de verbindingen tussen stad en omgeving. Is zij in Parijs op symbolische wijze vormgegeven door de neoclassicistische 'barrieres' van Ledoux, individuele gebouwtjes, die met hun architectuur de aandacht van de werkelijke muur afleiden, in Maastricht valt de stadsgrens nog immer samen met haar uit de veertiende eeuw stammende vestingmuur. Deze lijkt echter geleidelijk op te lossen in de vele doorgangen die er in deze periode gemaakt worden voor een meer efficiënt en veelvuldig verkeer tussen stad en buitengebied.

Ook hier weer kunnen we vaststellen dat van buiten af geïnitieerde ontwikkelingen tot actie vanuit de stad zelf leiden en haar in een, wat we kunnen noemen, vroegtijdige fase van uitbreiding doen belanden, die als voordeel heeft gehad dat men gedwongen werd zich over de mogelijke vormen en gevolgen van stadsuitbreiding te buigen.

De komst van de spoorwegen en de behoefte van de industrie aan ruime bouwgronden kunnen als de belangrijkste oorzaken van verdergaande afbrokkeling van het vestingidee beschouwd worden.

Tussen 1853 en 1865 kwamen de eerste spoorverbindingen tussen Maastricht en de steden Aken, Hasselt, Luik en Venlo tot stand. Ten oosten van het Wycker stadsdeel en op Meerssens grondgebied gelegen vormden de stations (resp. 1854-1856, 1856-1884 en 1867-1914) in hun slechte bereikbaarheid een voortdurend punt van discussie. De oplossing werd uiteindelijk in 1866 gevonden toen van regeringswege speciale toestemming verleend werd een nieuwe toegangspoort in de oostelijke walmuur te maken.

Een ander ruimtelijk systeem, dat inspeland op de verdergaande bedrijvigheid in de stad een efficiënte verbinding met Luik tot stand brengt is het in 1845 gegraven Kanaal van Maastricht naar Luik. Eind jaren vijftig en begin jaren zestig werd binnen de gemeenteraad, waarin ook fabrikanten zitting hadden (P. Regout), geklaagd over het feit dat 'binnen de vesting geen enkel terrein meer te vinden was waarop nog een nieuwe fabriek of zelfs een uitbreiding hiervan gevestigd kon worden' en ook werd geroepen om uitbreiding van het Bassin, dat door de toename van handel en industrie ontoereikend werd bevonden. Deze noodkreten vertalen zich in een

reeks van voorstellen, die vanaf het midden van de eeuw in gemeentelijke correspondenties voorkomen, maar het stadium van uitvoering vrijwel nooit bereikt hebben. Er zijn een aantal kaarten, die een schetsplan voor het noord-westelijke deel van de 'werken' bevatten. Er is ondermeer een lossingskanaal geprojecteerd op het tracé van de huidige Staten- en Fransensingel en in de hoofdwal is een aantal toekomstige doorgangen aangegeven. Een ander schetsmatig plan voor het noordelijke stadsgedeelte houdt direct verband met uitbreiding ten behoeve van de Nederlandse Spoorwegen, die hier in 1862 het Station Boschpoort bouwden en daarnaast een mogelijkheid voor een goederenstation zochten in dit inmiddels duidelijk voor de industrie bestemde gebied.

Afgezien van het groeiend aantal arbeiders en verregaande industrialisering van het productieproces, brengt het industrialisatieproces binnen de stad een eigen dynamiek op gang, een 'système urbain'. Dit vertaalt zich niet alleen in het (her)gebruik van de schaarse vrije of vrijgekomen grond en gebouwen ten behoeve van fabriekscomplexen, maar ook in typische negentiende-eeuwse fenomenen als de bouw van een gasfabriek. Bij Koninklijk Besluit was in 1846 vergunning verleend om achter de fabriek van de aanvrager (P. Regout) een gastoestel aan te leggen 'om daardoor gaslicht aan open-

▲
Verbetering van de Jeker te Maastricht, overstroming van de Jeker van 25 jan. 1893, Ing. G. W. J. Baudoin (Top. Atlas, Gemeentearchief Maastricht). Eén van de gevolgen van de aanleg van het Villapark was het gericht zoeken van gemeentewege naar een oplossing voor de overstromingen van de Jeker in dit laaggelegen gebied ten zuiden en ten zuid-oosten van de stad. Grote delen van de middeltak zouden vervolgens gedempt worden.

bare en byzondere gebouwen te geven' echter, met die beperking dat 'de daar-gestelde gas-inrichting nimmer tot algemeene stadsverlichting worde gebruikt'.¹⁵ Deze laatste bepaling wordt in 1851 door toedoen van de Koning zelf ongedaan gemaakt en de aanleg van een stelsel van glazen gasbuizen, waartoe van gemeente-wege al in 1849 toestemming verleend werd kan nu legaal doorgang vinden. Al eerder, in 1848 was aan de vestingen Groningen en Nijmegen ontheffing verleend, maar reeds in 1846 stuurde Regout er een brief over aan de Koning, waarin hij ondermeer schreef dat, hoewel zijn eerste voorstellen tot algemene gasverlichting in de stad op verzet stuitten, 'bij de thans goedgekeurde plannen der spoorwegen van Middelburg op hier en van hier op Aken en het bereids in aanbouw zijnde nieuwe kanaal op Luik het vertier der stad gemisselijk aanmakelijk zal toenemen en het alsdan zeker wenselijk ware de stad in plaats der thans bestaande oude olieverlichting door helder gaz werd opgeluisterd'.¹⁶

De Minister van Financiën brengt in verband met de ontmantelingskwestie in 1867 een bezoek aan Maastricht en zegt bij die gelegenheid 'Notre petite cité possédait dans son sein les principaux éléments nécessaires pour la création d'un veste siège industriel'.¹⁷

Bij Koninklijk Besluit van 29 mei 1867 wordt de vesting Maastricht opgeheven.

1867-1920

Bij de koortsachtige activiteiten die zich na 1867 ontplooiën springen een aantal zaken in het oog. De speciale Commissie voor de Vestingwerken legt nadruk op de grote behoefte aan nieuw bouwterrein voor met name industriële complexen en arbeiderswoningen; de gemeenteraad echter ontpopt zich als een wat besluiteloze autoriteit op de achtergrond, die om de verkoopprijs van de vestingsterreinen laag te houden vast blijft houden aan het idee dat de stad nog best een tijdje zonder nieuwe bouwgrond kan. Na een aanvankelijke opleving lijkt de situatie aan alle kanten geblokkeerd te raken; er ontspint zich een jarenlange discussie tussen gemeente en Rijksoverheid over de hoogte van de prijs der vestingsterreinen. Uiteindelijk wordt pas in 1881 overeenstemming bereikt en kan met de uitvoering van de plannen begonnen worden. De voor-sprong op andere steden, die pas na de officiële vestingwet van 1874 met ontmanteling en uitleg mochten beginnen, ging

hiermee verloren. Steden als Nijmegen, Venlo en Groningen bleken besluitvaardiger. Hoewel Van Gendt (als speciaal Ingenieur van de Ontmanteling door het Ministerie van Financiën in 1867 aangesteld) voor Maastricht zijn eerste plan van ontmanteling maakt, worden zijn latere plannen voor andere steden met meer succes en op slagvaardiger wijze gerealiseerd. De idee dringt zich op dat de eerste werkelijke plannen voor Maastricht (1867 van Van Gendt en tussen 1868 en 1872 van A. J. F. Cuypers) niet verder gekomen zijn dan de administratieve fase in het proces van uitbreiding. Het zijn nooit werkelijke richtlijnen voor de uitbreiding van de stad geworden. Van beide plannen is alleen het idee van de ringboulevard gehandhaafd. Bepalender dan deze plannen lijken veel meer de al vóór 1867 ingezette ontwikkelingen geweest te zijn. Het is daarom misleidend de plannen van Van Gendt en A. J. F. Cuypers te beschouwen als de 'uitbreidingsplannen van Maastricht'. Het 'Masterplan van 1867' bestaat slechts in het brein van de geschiedschrijver; de realiteit is er één van kleinere, op een specifieke plek toegesneden plannen, gefaseerd uitgevoerd en bijgewerkt al naar gelang de mogelijkheden van de stad.

Anders dan veel Hollandse steden had Maastricht voor 1867 nooit een uitbreidingsplan gemaakt, laat staan gerealiseerd. Waar in andere steden sprake is van een voortborduren op eerder ontwikkelde ideeën en (al of niet uitgevoerde) plannen moet Maastricht vanuit een soort leeg geheugen tot een plan komen.¹⁸ In dit opzicht kunnen we voor Maastricht spreken van een gebrek aan stedelijk geheugen, sterker nog, het in de stad zichtbaar aanwezige geheugen van uitgestrekte vestingsterreinen wordt zonder gêne aan de negentiende- en twintigste-eeuwse uitbreidingen opgeofferd; alleen de Hoge Fronten (door de Rijksoverheid gereserveerd als militair oefenterrein) hebben hun herkenbare vorm behouden. De gewoonte die zich na 1800 in Nederland ontwikkelde om op de vestingwerken een op landschappelijke wijze ingerichte stadswandeling aan te leggen vindt in Maastricht nauwelijks gevolg. Het Stadspark, waarmee vanaf 1837 een begin gemaakt wordt situeerde zich volledig binnen de bestaande stad; het Mgr. Nolenspark en het Henri Hermanspark aan de zuidwestzijde van de ontmantelde stad staan min of meer in relatie tot het Villapark dat daar gepland was. Van een geïntegreerde stadswandeling in relatie tot de ontmanteling is echter geen sprake geweest en het is pas veel later, op het

moment dat de ring om Maastricht al lang en breed is aangelegd, dat in 1918 tot de aanleg van het Aldenhof park besloten werd (fam. Rosseels) en tenslotte in 1921 tot de aanleg van het Waldeckpark op het terrein van het voormalige bastion Waldeck.¹⁹ De wandeling over de middeleeuwse muren lijkt een late inhaalmanoeuvre van de twintigste eeuw en over de Hoge Fronten zijn de meningen tot op de dag van vandaag verdeeld.

De gesignaleerde afwezigheid van een plan of ontwerptraditie op stedelijk niveau heeft volgens de eerste, voorlopige, gegevens twee gevolgen. Er moet naar andere modellen gezocht en gekeken worden én de uitbreiding vindt verbrokeld en op verschillende locaties plaats.

Modellen

Op verschillende momenten duikt het gebruik van voorbeelden uit andere steden op. Zeer nauwkeurig en gedegen worden complete correspondenties met andere steden bijgehouden en informatie uitgewisseld over de wijze, waarop bijvoorbeeld de stadsverlichting het beste aangelegd kan worden. Voor wat dit laatste betreft geven steden als Leeuwarden, Parijs, Brussel, Mannheim, Nijmegen, Leiden niet alleen informatie over hun wijze van aanleg en exploitatie, maar er worden ook offertes gedaan, waaronder die uit Luik, waarin we lezen dat 'Le gaz aura une flamme belge, comme l'éclairage de Liège'.²⁰

Al vóór 1867 werd in het kader van de discussies over een eventuele uitbreiding van de vesting in noordelijke richting en met betrekking tot de aanleg van een station op gemeentelijk grondgebied op zeer uitgebreide wijze gecorrespondeerd met vooral Belgische steden. Het boekje 'Ville de Tournai, Projet d'Emplacement de la nouvelle Station par Théophile Fumière, architecte de la Ville' uit 1865 heeft hier duidelijk betrekking op. Vanaf 1867 wordt vooral naar voorbeelden gezocht die voor een algehele uitbreiding bruikbaar kunnen zijn (Brussel, Mons, Namen etc.) en de wijze waarop het (administratieve) proces van ontmanteling, uitleg en uitbreiding heeft plaatsgevonden (Groningen, Zutphen, Deventer, Nijmegen, Venlo).

Het lijkt of de uitleg in haar meest elementaire vorm van boulevard meer affiniteit vertoont met de zuidelijke steden, dan met het merendeel van de Nederlandse (vesting)steden, waar de stadswandeling als één van de belangrijkste elementen naar voren treedt.

Locaties van uitbreiding

Doorgaand op de ingezette ontwikkelingen van vóór 1867 vallen de uitbreidingsactiviteiten na de ontmanteling uiteen in een aantal locaties, die zich los van elkaar en in verschillende periodes rondom de oude stad zullen ontwikkelen.

De Stationswijk vindt haar oorsprong in de twee op Meerssen's grondgebied gelegen stations en de doorgang die al in 1866 in de oostelijke walmuur gemaakt werd. Een doorbraak naar Hausmanniaans model, de Percée genoemd, moest voor een betere verbinding tussen Poort en Maasbrug zorgen, dwars door de bestaande bebouwing van Rechtstraat en Wycker Brugstraat heen. Opnieuw naar voorbeelden uit Namen, Charleroi en Doornik ontworpen zouden echter de onteigeningsprocedures veel tijd vergen. Tweede helft jaren zeventig kwam een wet tot onteigening voor algemeen belang van de voor de Perceé benodigde percelen tot stand en in 1881 kon daadwerkelijk met de aanleg begonnen worden. Om de straat een deftige allure te geven, de toegang tot de stad waardig, werden allerlei verkoopvoorwaarden aan de uitgifte van percelen gekoppeld, waartoe ondermeer de eis dat hoekpanden afgeschuinde hoeken zouden krijgen. Tegen het moment dat het station uiteindelijk in 1915 in het verlengde van de Perceé werd aangelegd (daar waar zich de oorspronkelijke overweg situeerde) was een straat ontstaan, die naast statige rust, ook grote bedrijvigheid uitstraalde en de meest sjieke hotel-restaurants, cinéma's en cafés van Maastricht langs haar rooijlijnen had staan.

Of voor de wijk aan weerszijden van de Stationsstraat een eenduidig plan bestond is nog onduidelijk. De invulling vond in fasen plaats en biedt een veel minder coherent beeld dan bijvoorbeeld de Villawijk, de tweede locatie die door de gemeente bestemd werd tot huisvesting van de nieuwe elite.

Het is verbazingwekkend hoe snel hier een oplossing werd gevonden voor de behoefte van fabrikanten en industriëlen aan een geïsoleerd en landelijk woonoord binnen de stadsgrenzen. Al in 1872 bestond er een schetsmatig plan voor het voormalige Sint Pieter, deel uitmakend van het algemeen plan 'van aanleg van boulevards, avenues en straten op de voormalige vestingterreinen' van A. J. F. Cuypers. Aangelegd volgens het tussen 1882 en 1884 gemaakte plan van de stadsingenieur Brender a Brandis werd het Villapark in de periode 1887-1920 vol-

▲ Kaart van Maastricht rond 1914 (Top. Atlas, Gemeentearchief Maastricht). Het villapark en Wyck zijn aangelegd; fabrieken breiden zich uit; nieuwe fabrieken worden gesticht, ook aan de overzijde van de Maas. Het Sterreplein en omgeving hebben hun stedenbouwkundige structuur gekregen; het Blauwe Dorp komt in ontwikkeling.

gebouwd naar ontwerpen van allerlei verschillende architecten, waaronder Willem Sprenger. Door ligging (aan de andere zijde van de stad dan de fabriekscomplexen), specifieke bebouwingsvoorschriften en voorwaarden voor verkoop van percelen, door bestemming (de nieuwe elite), maar ook door de stedenbouwkundige ingrepen die de aanleg van het Villapark met zich mee bracht is dit wellicht de eerste plek in Maastricht, waar na 1867 op planmatige wijze, vanuit de gemeente, een antwoord wordt gevonden op de nieuwe eisen van de industriële stad.

Om een verbinding tussen Villapark en stad tot stand te brengen en daarmee de waarde en de aantrekkelijkheid van het park veilig te stellen ontbrandt in de gemeenteraad een discussie, die zich afspeelt tussen de leden die een totale afbraak van de walmuur tussen de Onze Lieve Vrouwe Poort en de Helpoort voorstellen om daar een zogenaamde Kanaalweg aan te leggen en leden die het maken van een toegangsweg overbodig en te duur vinden. Een compromisvoorstel, dat het doortrekken van de Begijnenstraat en een opening in de betreffende walmuur

inhoudt wordt uiteindelijk aangenomen en uitgevoerd in de vorm van de Poort Waarachtig (Victor de Stuers, 1888). Ook de latere doorgang bij het Pesthuis diende met name de betere verbinding tussen Villapark en Maasbrug. Bovendien zouden de vele overstromingen van Maas en Jeker in dit gebied (ten tijde van de in functie zijnde vesting zeer geschikt voor de watertoevoer naar de natte grachten) de gemeente eindelijk tot een oplossing van de Jekerkwestie dwingen.

Op geheel andere wijze kwamen de uitbreidingen ten noorden van de stad tot stand. Weliswaar tekenden zich vanaf de jaren zestig en inspelend op de ontwikkelingen uit de eerste helft van de eeuw een aantal gebieden af die voorbestemd leken een industriële invulling te krijgen, maar dit ging niet gepaard met een vergelijkbare planmatige opzet en uitvoering. Toch had de gemeente zeer veel belang bij de fabrieksuitbreidingen, omdat deze veelal plaatsvonden op de vroegere vestingsterreinen en zo een welkome financiële hulp voor de gemeente betekenden bij de overname van deze terreinen. De eerste kopers van de terreinen vinden we in de personen van fabrikanten; uitbreiding van het Sphinx-complex en uitbreiding van de K.N.P. langs de vroegere noordelijke wal en uitbreiding van de Société Céramique ten zuiden van de Hoogbrugstraat op het Wycker gedeelte. In de periode tot de eeuwwisseling zou een grote hoeveelheid nieuwe fabrieken neergezet worden en niet te vergeten het Goederenstation Boschpoort (1902), waardoor direkt aansluitend op de oude stadswallen het beeld van de industriële stad zich in al haar facetten openbaart.

Gezien de vele onderzoeken van de afgelopen decennia, vormt de situatie en de zorg voor arbeidershuisvesting één van de belangrijkste aspecten van de negentiende-eeuwse (industriële) stad. De analyse van de situatie in Maastricht leidt tot andere gedachten. Slechts na lang aandringen en onder grote druk vanuit de welbekende groeperingen, die zich destijds het lot van de arbeiders aantrokken, vindt reservering (in de plannen) plaats van gronden voor de bouw van de zo noodzakelijke arbeiderswoningen. Verhuisd om zijn kinderarbeid en zijn 'mensenpakhuizen', was Regout desalniettemin één van de weinigen die iets aan arbeidershuisvesting deed. De eerste woningbouwverenigingen ontstaan in de late jaren zeventig en zijn alle van semi-filantropische aard. De gemeente heeft zich steeds zeer liberaal opgesteld en zich van letterlijk alle bemoeienis onthouden, inclusief het ter beschikking stellen of

verkopen van de benodigde terreinen. Na 1901 geeft zij als rede op dat eerst een Algemeen Plan van Uitbreiding gemaakt moest worden in het kader van de Woningwet, voordat met de uitgifte van gronden voor woningbouwcomplexen begonnen kon worden. Onder grote druk echter van zowel lokale als nationale protesten wordt in de tweede helft van de jaren tien met de georganiseerde bouw van woningcomplexen binnen de gemeente begonnen. Zo tekenen zich in de loop van de eerste jaren van deze eeuw een aantal gebieden binnen de gemeente af, die een invulling van arbeiderswoningen zullen krijgen, veelal direkt naast de singels gelegen en dus makkelijk bereikbaar vanuit de fabrieken en omgekeerd. Globaal gesproken betreft dit de gebieden ten zuidwesten van het Emmaplein (het zogenaamde Blauwe Dorp in het Proosdijveld) en ten noordoosten en ten oosten van de Wilhelminasingel, rondom het Sterreplein. Beide gebieden worden tussen 1910 en 1930 volgebouwd door verschillende woningbouwverenigingen met een korte bouwhouse na de Eerste Wereldoorlog. Volgens Cornips²¹ bleef de woningnood als een historische traditie in Maastricht bestaan en aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog was er een tekort van 2000 woningen, een aantal dat door vernielingen en oorlogsgeweld alleen nog maar zou stijgen.

1920 en later

In het Maastricht van na 1867 komt een beeld tot stand dat in menig opzicht correspondeert met de veranderende functie van de stad. Zowel in het Stationsgebied als in de Villawijk is sprake van een ruimtelijke vertaling van sociaal-economische ontwikkelingen die samenhangen met de industrialisatie en het netwerk van infrastructurele werken, dat hier deel van uitmaakt. Ondanks de terughoudende opstelling van de gemeente vindt de stad, ook op minder planmatige wijze, oplossingen voor de ruimtetekorten die in de loop van de negentiende eeuw ontstaan waren.

Tot 1920 moet de geplande stadsontwikkeling wellicht gezien worden tegen het licht van een ideologie die op gemeenteraadsniveau en bij de nouveaux riches van de negentiende eeuw leefde en de stad wilde reserveren voor de vormgeving van haar eigen prestige. Industrialisatie en urbanisatie zijn misschien twee begrippen die elkaar uitsluiten of moeilijk verenigbaar zijn in die zin dat de traditionele plattelandsindustrie vrijwel nooit tot

een urbanisatiefase komt en dat de stad in haar verstedelijking de aanwezigheid van de industrie, en met name haar negatieve gevolgen, altijd buiten haar grenzen heeft trachten te houden.

Afgezien daarvan, had Maastricht met een zeer specifieke situatie te maken, waarin naast de genoemde onwennigheid met betrekking tot uitbreidingsplannen een wel zeer beperkt stedelijk oppervlak aanwezig was, dat pas in 1918 werd uitgebreid in de vorm van de annexatie van grote delen van de omringende gemeentes.

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog wordt het eerste echte uitbreidingsplan gepresenteerd, zodat in de jaren vijftig en zestig met de inhaalmanoeuvre in de buitengebieden begonnen kan worden.

De fysieke ervaring van het zich binnen of buiten de oude stad bevinden lijkt, mede door deze zeer langzame invulling van de extra-muros gelegen gebieden, nergens zo sterk aanwezig als in Maastricht.

1. Louis Bergeron in Ch. Devillers et Bernard Huet, *Le Creusot, Naissance et développement d'une ville industrielle 1782-1914*, Macon 1981, p. 6.

2. Zie studies van Bruno Forter en de studies van Christian Devillers naar de geboorte en de ontwikkeling van een industriële stad, *Le Creusot of naar een historisch gegroeide stad zoals Bourges*, waarvan de ontwikkeling slechts gedeeltelijk gelieerd is aan de komst van de industrie.

3. C. A. de Bruijn en H. R. Reinders, *Nederlandse vestingen*, Bussum 1967, p. 37.

4. Als noot 1, p. 6.

5. Zie o.m. J. C. Visser en J. G. Wegner, *Europese Stedebouwgeschiedenis voor 1800*, afl. 3, diktaat v.d. vakgroep Stedebouwgeschiedenis van de Faculteit der Bouwkunde, TUD 1988; E. A. M. Taverne, *In het land van belofte, in de nieuwe stad*, Maarum 1978; Rutger Smook, *Binnensteden veranderen*, Zutphen 1984; E. Cremers e.a., *Bolwerken als Stadsparken*, Delft 1981. Voor steden als Eindhoven, Tilburg, Heerlen etc. moet de ontwikkeling nog nagegaan worden, omdat hier wellicht soortgelijke ontwikkelingen te verwachten zijn, maar daarover is vooralsnog geen literatuur geraadpleegd.

6. F. W. van Voorden, *Schakels in stedebouw*, Zutphen 1983, p. 195.

7. Bergen op Zoom was gelegen aan de Oosterschelde, waar zij als vaarroute een belangrijk deel van haar economische groei aan te danken had. Na een stormramp in 1530 echter ontwikkelde de Westerschelde zich als de belangrijkste vaarroute, waardoor de Oosterschelde langzaam verzandt (zie Rutger Smook, *Binnensteden veranderen*, Delft 1974, p. 61).

8. Philippe Prost e.a., *Un Atlas de Paris, Le mur des Fermiers Généraux, formation d'une limite parisienne*, I.F.A., Parijs 1984.

9. Dr. M. G. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw*, Assen 1964, p. 11.

10. Idem als noot 9, p. 117.

11. A. C. Vooys, *Geografie van de Noordelijke Nederlanden 1770-heden*, in A.G.N. deel X, p. 45.

12. A. Mekking, *Petrus Regout, een ondernemer als bouwheer*, in *Wonen TABK*, januari 1975.

13. Joel Mokyr, *Industrialisation in the low countries 1795-1850*, Yale University Press 1976.

14. A. J. F. Maenen, *Petrus Regout 1801-1878, een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht*, 1959, p. 234.

15. *Gemeentecorrespondentie*, band 13A, gasvoorziening 1843-1851.

16. Brief Petrus Regout aan Koning Willem III d.d. 27-5-1846 in Archief Gemeente Band 13a.

17. J. G. J. Koreman, *Maastrichts eerste stap buiten de veste*, in *De Maasgouw*, jaargang 98, nr. 5/6, 1979, p. 138.

18. Ook in Utrecht is de intra-muros situatie na 1400 niet meer gewijzigd; in tegenstelling tot Maastricht was hier echter sprake van voorstedelijke ontwikkelingen om de vestingwerken heen, die samen met de na 1580 vrijgekomen klooster- en kerkgronden voor opvang van ruimtegebrek zorgen. Toch werd in 1664 door burgemeester Hendrik Moreelse een uitbreidingsplan voor de westzijde van de stad gemaakt in samenhang met de modernisering van de vestingwerken. Dit plan is, vooral om administratieve en organisatorische redenen, slechts zeer ten dele uitgevoerd, maar wordt uiteindelijk op het moment dat de vesting opgeheven wordt (1829) weer opgepakt en vrijwel in haar exacte vorm gerealiseerd in het plan van uitleg, dat onder leiding van J. D. Zochter tussen 1832 en 1861 wordt uitgevoerd.

19. *Dienst Publieke Werken, Honderdvijftig jaar Stadspark te Maastricht*, 1987.

20. *Archief Gemeentesecretarie, Band 13b*.

21. J. Cornips, *50 jaar bouwvergunning Sint Servatius Maastricht 1902-1952*, Maastricht 1952.

In de raadsvergadering van juli 1988 nam de gemeenteraad van Maastricht het definitieve besluit voor de bouw van het muziektheater, achter het zojuist gerestaureerde Generaalshuis aan het Vrijthof.

Het Maastrichtse bouwarchief in relatie tot de stadsvernieuwing

Claes Joris van Haften

De logische consequentie daarvan was dat de aldaar gelegen bebouwing moest verdwijnen: het oude politiebureau, het oude stadsarchief en nog enige onbeduidende loodsen. Toen bleek dat enkele van deze panden op de lijst van beschermde monumenten voorkwamen, vormde zich even een rimpel in het strakke bouwplan. Het belang van deze locatie voor het Maastrichtse muziektheater woog echter zwaar. Zwaarder dan de monumentele waarde van de te slopen 17e-eeuwse gebouwen, restanten van het voormalige Witte Vrouwenklooster. Afvloeiing van de lijst van beschermde monumenten leverde weinig problemen op. Eind 1991 zullen de deuren van het nieuwe muziektheater worden geopend.

In de schaduw van het Generaalshuis, daar waar zich momenteel een enorme door archeologen gegraven krater bevindt, voltrok zich in september en oktober van het vorig jaar een in haast uitgevoerd bouwhistorisch onderzoek van de voormalige monumenten. Het onderzoek betrof een proefproject voor de toen nog kersverse medewerkers van het project Historische Structuuranalyse Maastricht.

Al gauw bleek dat de gebouwen hun plaats op de monumentenlijst méér dan waard waren. Achter de 17e-eeuwse gevels van de drie nog overgebleven kloostervleugels – de Kloosterkerk was reeds in 1804 afgebroken voor de bouw van het Generaalshuis – bevond zich o.a. nog de uit acht balkvakken

◀
Afb. 1
Witte Vrouwenklooster,
driepasnis in een van de
kelders, opvulling voor
een deel nog aanwezig.

▲
Afb. 2
De noordelijke vleugel
van het voormalige Witte
Vrouwenklooster tijdens
de sloop, oktober 1988.

bestaande vakwerkconstructie van de verdieping van de noordelijke pandhofgang. De eikehouten constructie vormde een dendrochronologisch gedateerde eenheid met het houtskelet en de kapconstructie van een haaks hierop gelegen kloostervleugel. Het vellen van de bomen voor de bouw van de constructie moet tussen 1510 en 1515 hebben plaatsgevonden.¹ Bij het onderzoek bleek ook dat onder de derde, door middel van jaartalankers 1619 gedateerde kloostervleugel, haaks op elkaar twee smalle kelders met een ten opzichte van het erboven gelegen gebouw afwijkende oriëntatie lagen. De kelders waren elk voorzien van drie gotische driepas-nissen (afb. 1). Geconcludeerd kan worden dat de kelders tot de laat middeleeuwse aanleg van het klooster behoren. Voor het overige dateerden de kloostergebouwen, op enkele 18e-eeuwse toevoegingen na, inderdaad uit de 17e eeuw² (afb. 2).

Een belangrijke conclusie die we uit de resultaten van het onderzoek van het Witte Vrouwenklooster kunnen trekken is, dat achter in Maastricht overigens op zich weinig voorkomende 17e-eeuwse gevels, delen van laat middeleeuwse gebouwen schuil gingen, die in Maastricht zeldzaam zijn. Dergelijke gegevens zijn van belang voor het project Historische Structuuranalyse Maastricht, dat de bestudering van de stedenbouwkundige veranderingen van de Maastrichtse binnenstad en de relaties van deze oude kern met de omliggende nederzetting en recentere uitbreidingsgebieden beoogt. Dankzij de aanwezigheid van de projectgroep zijn de bovengrondse resten van het voormalige klooster alsnog gedocumenteerd.

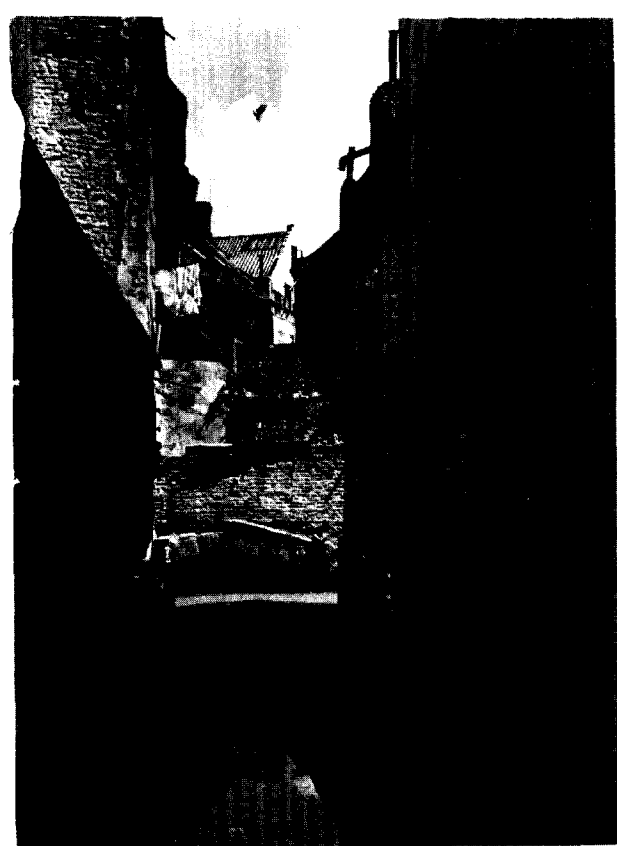
Het bouw- of bouwsporenarchief

Wie meer wil weten over het ontstaan en de ontwikkeling van een stad dan reeds in de boeken staat, moet op zoek naar 'nieuwe' gegevens. Voor de bestudering van geschreven bronnen bijvoorbeeld, bezoekt men het archief. In vergelijking met het archief in traditionele zin, heeft de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in 1982 de grond onder onze voeten ook tot archief bestempeld, het zgn. bodemarchief.³ Hieronder verstaat men de in hun archeologische context in de bodem achtergebleven resten van de materiële cultuur van vroegere generaties. Evenals het archief dat uit geschreven bronnen bestaat, is het bodemarchief opgebouwd uit eeuwenlang bewaard gebleven gegevens. Het herontdekken, het 'lezen' hiervan door middel van het uitvoeren van een archeologische opgraving kan ons inzicht geven in de bouw- en bewoningsgeschiedenis van een stad in vroeger eeuwen.

Maar de materiële resten van vroegere generaties bevinden zich natuurlijk niet alleen onder het maaiveld. Er bestaat een bovengronds equivalent van het bodemarchief: het 'bouwarchief' of 'bouwsporenarchief'.⁴ Dit archief wordt gevormd door de ons omringende gebouwde omgeving, de actuele stad. Het bouwarchief is opgebouwd uit bouwwerken en meer of minder verborgen sporen en restanten daarvan uit alle tijden, waarin het recente verleden meestal het best vertegenwoordigd is. Naarmate we verder in het verleden terugzoeken, is het aantal bewaard gebleven gebouwen of resten daarvan steeds geringer (afb. 3).

Bouwhistorisch onderzoek

Onderzoek van het bouw- of bouwsporenarchief noemen we 'bouwhistorisch onderzoek'. Het werk bestaat voor een belangrijk deel uit het documenteren en analyseren van oude gebouwen en bouwsporen. Doel van bouwhistorisch onderzoek is onderzoek en documentatie van ons bouwkundig erfgoed, teneinde vast te leggen wat verloren gaat bij sloop en restauratie. Het onderzoek is in eerste instantie gericht op het verkrijgen van inzicht in de structuur en de ontwikkeling van bouwgroepen met een bepaalde karakteristiek, alsmede van individuele panden. Enerzijds staat bouwhistorisch onderzoek ten dienste van restauraties, waarbij naast kennis van de ontwikkelingsgeschiedenis van het te restaureren

object, ook informatie over toegepaste bouwmaterialen, constructies en detaillering de architect kunnen helpen. Anderzijds vormt bouwhistorisch onderzoek een doel op zich. Hierbij kunnen we bijvoorbeeld denken aan onderzoek naar een bepaald type gebouw, of zoals in dit geval, naar de ontwikkelingsgeschiedenis van een stad. Te slopen panden komen ook voor onderzoek in aanmerking, omdat in deze gevallen vergaand destructief onderzoek kan worden verricht, waarbij onderdelen aan het licht komen die normalerwijs niet voor onderzoek en documentatie bereikbaar zijn.

De drie genoemde archieven, het archief dat uit geschreven bronnen bestaat, het bodemarchief en het bouwsporenarchief, hebben met elkaar gemeen dat zolang ze bewaard worden, onderzoek mogelijk, doch niet noodzakelijk is. Worden de bronnen echter om wat voor reden ook vernietigd, dan verdwijnt daarmee voorgoed de mogelijkheid om hieruit kennis over het verleden te destilleren.

In tegenstelling tot het geschreven archief zijn bodemarchief en bouwsporenarchief in hun voortbestaan bedreigd. De kans op vernietiging van bijvoorbeeld een gedeelte van het in het gemeentearchief van Maastricht opgeslagen 17e-eeuwse bronnenmateriaal is nihil, brand en oorlogshandelingen daargelaten. De vernietiging van het bouw- en bodemarchief door sloopwerkzaamheden en grondverzet is daarentegen een dagelijkse aangelegenheid

waar niemand, behalve de sinds 1979 aangestelde stadsarcheoloog, van opkijkt. Zoals het bodemarchief in de loop van duizenden jaren onbewust is opgebouwd en tot in de vorige eeuw nauwelijks werd verstoord, zo ontstond sinds de late middeleeuwen een gebouwde omgeving en stedelijke structuur, die tot in onze eeuw voor een bijzonder gevarieerd beeld van onze binnensteden en buitenplaatsen zorgde. 'Natuurlijke selectie' bepaalde tot die tijd een zeker evenwicht tussen afbraak en opbouw van bodem- en bouwsporenarchief. Door de aanleg van grote infrastructurele werken als wegen, spoorlijnen, kanalen e.d., stadsuitbreidingen en grootschalige bouw- en stedenbouwkundige ingrepen in onze binnensteden, is dit evenwicht gedurende de afgelopen honderd jaar uit balans geraakt. De oude stadskernen legden het in populariteit af tegen de diverse stadsuitbreidingen, ze raakten meer en meer in verval en verpauperden. De oorlogshandelingen uit de jaren '40-'45 en de bouw- en stedenbouwkundige inzichten uit de na-oorlogse periode droegen hieraan bij. De binnensteden, de belangrijkste concentraties van bouw- en bodemarchief, werden aan de vooruitgang verkwanseld. Men was zich het bestaan en de waarde van deze archieven, in tegenstelling tot die van het geschreven archief, ook nauwelijks bewust.

De als reactie op het verval ontstane herwaardering van de binnensteden uitte zich vervolgens in de restauratie-hausse van de afgelopen decennia. Deze goed bedoelde en in vele opzichten geslaagde rehabilitatie van binnensteden en het nog resterende gedeelte van het bouwkundig erfgoed, leidde door de rigoureuze aanpak van de saneringen en het karakter van de restauraties – onderzoek en documentatie werd hierbij veelal achterwege gelaten – tot voortgaande ondergang van het bouwsporenarchief (afb. 4). Dit proces van afbraak zonder enige structurele vorm van onderzoek en documentatie is nog steeds in volle gang. Het wordt zelfs bevorderd door de als gevolg van de economische opleving aantrekkende bouwmarkt en de bezuinigingen op monumentenzorg. Meer nog dan het bodemarchief, dat sinds 1961 een wettelijke bescherming geniet, verkeert het bouwsporenarchief heden ten dage in een bijzonder benarde positie. Door de vergelijking met het traditionele archief moge duidelijk zijn geworden hoe onzorgvuldig er met dit bronnenmateriaal wordt omgesprongen. Voor het bouw- en stedenbouwhistorisch onderzoek naar de ontwikkeling en de veranderingen van een stad zijn de drie

Afb. 3
Bouwsporenarchief,
Jekerkwartier.

▲
Afb. 4
Verval en ondergang van
het bouwarchief,
Stokstraatgebied begin
jaren '60.

archieven als groep van groot belang. In het kader van het project Historische Structuuranalyse Maastricht doe ik onderzoek naar de ontwikkeling van de laat middeleeuwse stad, waarvan het stratenpatroon vermoedelijk tussen 1000 en 1300 definitief vorm gekregen heeft. De hierna volgende voorlopige inventarisatie van het nog resterende deel van het bouwarchief beperkt zich tot de periode ca. 1000 tot 1600 (afb. 5).

Het laat middeleeuwse bouw-archief van Maastricht

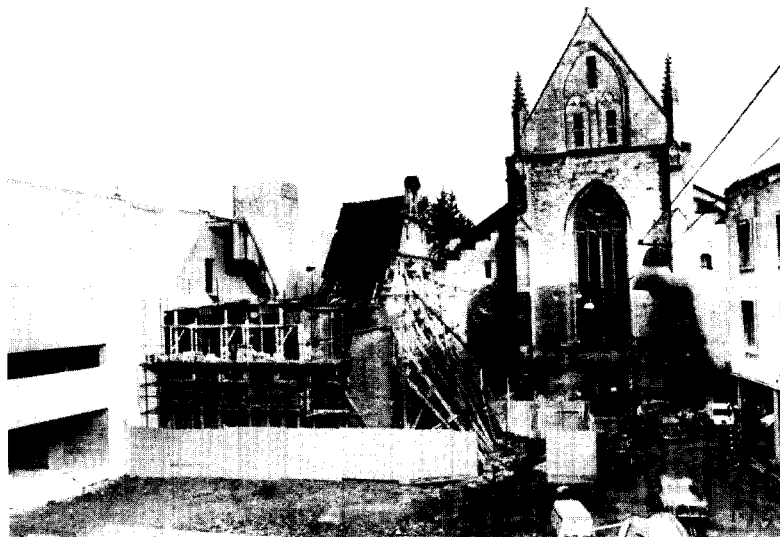
Anders dan het bodemarchief bevat het bouwsporenarchief in Maastricht naar de huidige stand van kennis geen materiaal van vóór het jaar 1000. Het oudst bekende opgaande werk in Maastricht bevindt zich in de St. Servaaskerk en in het westwerk van de Onze Lieve Vrouwekerk, naar de huidige inzichten daterend uit het begin van de 11e eeuw. Formeel buiten het bestek van deze inventarisatie valt de, even ten zuiden van Maastricht op de Pietersberg gelegen, ruïne van de woontoren 'Lichtenberg'. De uit de 10e eeuw daterende onderbouw is het oudst zichtbare kasteelrestant in ons land.⁵ Uit de 12e eeuw zijn geen nieuwe locaties met bovengronds bewaard gebleven resten bekend.

Uit de 13e eeuw zijn wel bouwwerken bewaard gebleven. Ten eerste delen van de vanaf 1229 gebouwde stadsmuur, waarvan de in het zuidelijke tracé gelegen zwaar gerestaureerde Helpoort nog als enige resteert. Daarnaast de in 1280 vernieuwde brug, die sinds de 17e eeuw echter zo vele malen hersteld en gewijzigd is, dat er behalve de plaats weinig meer origineel is. Laat 13e-eeuws zijn de kerken van het Dominicanerklooster (afb. 6) en het Minderbroederklooster. Ook 13e-eeuws zijn delen van keldermuren en van de fundering van het onlangs gesloopte Witte Vrouwenklooster, die oorspronkelijk opgaand werk waren, zo bleek bij het nog lopende archeologische onderzoek.

Uit de 14e eeuw zijn gedeelten van de tweede enceinte bewaard gebleven, met als enige poort de waterpoort 'De Reek'. Daarnaast ook delen van de zwaar gerestaureerde ommuring van het op de oostelijke Maasoever gelegen Wyck. Van de kerken en kloosters uit deze periode bezitten we nog de kapel van St. Andries en de St. Janskerk. Daarnaast zijn met name in het Stokstraatgebied een aantal middeleeuwse kelders gelocaliseerd, die overigens moeilijk exacter zijn te dateren.

Uit de 15e eeuw resteren nog gedeelten van het Cellebroedersklooster, het klooster de Beyart, het klooster Nieuwenhof, het Kruisherenklooster, de in de 2e helft van de 15e eeuw herbouwde St. Matthiaskerk en bovendien het Dinghuis. Uit deze periode dateren ook de gewelven in de St. Servaaskerk.

Uit de 16e eeuw tenslotte kunnen we noemen: de ommuring van de Nieuwstad met de bastions 'Haat en Nijd', en 'Vijfkoppen', het Spaans Gouvernement (afb. 7), de Poort van Beusdael, enkele

vakwerkgevels, zoals de zijgevel van Markt 71 en toevoegingen aan reeds bestaande bouwwerken. Een voorbeeld hiervan vormden delen van het genoemde Witte Vrouwenklooster.

De meeste straatwanden in de Maastrichtse binnenstad bestaan uit gevels die dateren uit de 17e eeuw en later. Van middeleeuws Maastricht is op het eerste gezicht dus maar heel weinig over. Het in de inleiding als voorbeeld genoemde bouwhistorisch onderzoek van drie vleugels van het voormalige Witte Vrouwenklooster heeft echter als belangrijk gegeven opgeleverd dat zich achter en onder de 17e-eeuwse uitmonstering van het klooster nog delen van de middeleeuwse kloostergebouwen en -kelders bevonden. Bij de sanering en de restauratie van het Stokstraatgebied in de jaren '60 was reeds opgevallen dat zich daar achter de woonhuisgevels ook dikwijls resten van laat middeleeuwse huizen in de vorm van kelders en houtskeletten bevinden.⁶ Uit onderzoek in het geschreven archief en in het bouwarchief bleek dat in hetzelfde gebied bovendien maar liefst zeven middeleeuwse stenen huizen localiseerbaar waren.⁷ Bij de sloop van een aantal panden voor de bouw van het warenhuis Vroom & Dreesman in 1931-'32, in de Grote Staat, werden ook restanten van dit vermoedelijk uit de 13e en 14e eeuw daterende gebouwtype aangetroffen.⁸

Beleid en onderzoek

Deze greep uit de saneringsactiviteiten gedurende de afgelopen decennia in Maastricht, waarbij genoteerd werd wat verloren ging, toont aan dat het bouwsporenarchief m.b.t. de periode 1000 tot

▲
Afb. 6
Dominicanerklooster tijdens de bouw van het winkelcentrum 'Entre Deux'.

◀
Afb. 5
Huidige plattegrond van Maastricht waarop de belangrijkste bekende restanten van het bouwarchief uit de periode 1000 tot 1600 zijn weergegeven.

1. St. Servaaskerk
  2. Onze Lieve Vrouwekerk
  3. 1e Middeleeuwse ommuring
  4. Helpoort
  5. St. Servaasbrug
  6. Dominicanerklooster
  7. Minderbroederklooster
  8. Witte Vrouwenklooster
  9. 2e Middeleeuwse ommuring
  10. Ommuring van Wyck
  11. St. Andrieskapel
  12. St. Janskerk
  13. Cellebroedersklooster
  14. Klooster de Beyart
  15. Nieuwenhofklooster
  16. Kruisherenklooster
  17. St. Matthiaskerk
  18. Dinghuis
  19. Ommuring van de Nieuwstad
  20. Spaans Gouvernement
  21. Poort van Beusdael, ten onrechte vaak Refugie van Meersen genoemd
- * Middeleeuwse kelders

▲
Afb. 7
Spaans Gouvernement,
met rechts het silhouet
van de St. Janskerk.

1600 veel omvangrijker zal zijn dan tot nu toe bekend is. Hoe omvangrijk is de vraag. Grote delen zitten zoals gezegd onzichtbaar verborgen en de wel zichtbare sporen zijn bovendien nooit goed geïnventariseerd. De selectie voor de opstelling van de landelijke lijst van beschermde monumenten is voornamelijk op grond van voorgevels gemaakt.

Het is jammer dat het bouwhistorisch belang van een gebouw of een onderdeel daarvan vaak te laat wordt signaleerd, nl. op het moment dat verhindering van sloop, of inpassing van de oude sporen in een nieuwe situatie onoverkomelijke financiële consequenties met zich meebrengt. Actieve inventarisatie van het bouwsporenarchief en bouwhistorische planbegeleiding van alle bouw-, sloop- en restauratieactiviteiten in de binnenstad zouden het uitgangspunt moeten vormen voor een nieuw monumentenbeleid. Dit is nodig om het nu nog resterende (onzichtbare) deel van het bouwarchief te beheren en voor toekomstige generaties te bewaren. Van daadwerkelijk beleid inzake bouwhistorisch onderzoek of wettelijke regelingen ter bescherming van het bouwarchief is nog geen sprake.

Structurele afbraak

Bekijken we de situatie in Maastricht op dit moment, dan zien we dat er naast incidentele ontwikkelingen als de afbraak van vrijwel een geheel bouwblok ook een soort van pand voor pandsgewijze afbraak van het bouwarchief plaats vindt. Twee voorbeelden hiervan zijn de winkelverbouwingen en het opdelen van monumentale panden in appartementen. Om met het laatste te beginnen, de binnenstad is als woongebied populairder dan ooit. Na de leegloop in de jaren '60 is dat een verheugende ontwikkeling. Nadelig effect is echter de commerciële hausse van appartementenbouw in oude gebouwen, bij voorkeur natuurlijk zoveel mogelijk voor zo weinig mogelijk geld. Het gevolg is dat onder invloed van onze woonwensen, de eisen van constructeurs, de bouwverordening, de brandweervoorschriften en niet te vergeten de financiële grenzen, op de 'beschermde' voorgevel na vrijwel niets van het oude gebouw overblijft. Ik noem enkele punten:

- Moer- en kinderballagen, met stucplafonds of troggewelfjes moeten plaats maken voor betonvloeren i.v.m. woning-scheidende eisen.
- De indeling van de gebouwen wordt geheel omgegooid, waarbij naar verhouding grote ruimten uit economische motieven in kleine kamertjes worden opgedeeld.
- De oorspronkelijke houten trappen worden verwijderd en vervangen door een nieuw brandvrij trappenhuis.

Bij de winkelverbouwingen zien we dat de achteruitgang van het bouwarchief zich op twee fronten afspeelt: enerzijds door het karakter van de verbouwingen zelf, anderzijds door opzettelijke verwaarlozing van de erboven gelegen verdiepingen. De winkelverbouwingen herhalen zich om modieuze redenen ongeveer om de vijf tot tien jaar. De afdeling Monumentenzorg doet haar uiterste best om de gevels daarbij zoveel mogelijk in takt te laten en de in de jaren '60-'70 ontstane 'gaten' in de winkelpuizen weer te dichtten. Het beschermde monument achter de gevel blijkt echter net als bij de appartementenbouw vogelvrij verklaard.

- Ik noem enkele punten:
- De keldergewelven worden om funderingstechnische redenen vaak uitgebroken en de kelder volgestort.
  - Op de begane grond blijft niets op zijn plaats. Door middel van zware stalen

portaalspanten worden alle erboven gele-
gen verdiepingen opgevangen. Vervolgens
wordt de binnenordonnantie er volledig
uitgeslagen om maar een zo groot moge-
lijk vloeroppervlak te realiseren. In vele
gevallen verdwijnt daardoor ook de trap
naar de bovengelegen verdiepingen. De
vloer op de eerste verdieping wordt met
plastic afgedekt om lekkages in de winkel
te voorkomen. Na een feestelijke opening
kunnen verkoop en verval beginnen.

– De verdiepingen en de kap zijn, zoals
gezegd, in vele gevallen van hun toegang
berooft, functieloos en onbewoond.
Alleen weer en wind houden er nog huis.
Het vervalproces verloopt traag en kan
jaren duren. Eind jaren '90 zal het zich
op grote schaal openbaren. Peperdure
restaurants, die voor 90% uit herbouw
zullen bestaan (vgl. het Stokstraatgebied),
kunnen het Maastrichtse winkelgebied als
deel van de 'Monumentenstad' dan alleen
nog van de ondergang redden.

Stadsvernieuwing

De afbraak van het bouwarchief
voltrekt zich daarnaast ook op een ander
schaalniveau, op dat van de stedenbouw-
kundige ontwikkelingen van de stad. De
stad is het produkt van een continu proces
van vernieuwing en verandering. Een
proces dat tot in onze tijd voor wat de
binnensteden betreft altijd heeft plaats-
gevonden binnen de context van het be-
staande stedelijke weefsel, het patroon
van straten en pleinen, en van rooilijnen
en perceelscheidingen. De grenzen hiertus-
sen zijn geleidelijk gegroeid en van ouds-
her bepaald door de verschillen tussen
openbaar en privégebruik van de stede-
lijke ruimte en tussen bebouwd en onbe-
bouwd oppervlak. Bij de stadsvernieu-
wing van de afgelopen decennia lijkt de
context van het sedert honderden jaren
gefixeerde stedelijk weefsel als drager van
de stadsstructuur niet langer meer als uit-
gangspunt te worden genomen.

Bij een sanering als die van het
Stokstraatgebied in de jaren '60, is de
context van stedelijk weefsel in grote
lijnen weliswaar met zorg gehandhaafd,
maar is ca. 50% van de bestaande bebou-
wing verwijderd en heeft men de voor de
stedelijk bouwblokstructuur zo karak-
teristieke ingesloten privé binnenterreinen
tot openbaar gebied bestemd. Door de
voor de jaren '60 typische restauratiestijl,
het gescharrel met gevels en het verplaat-
sen van panden is een nogal statisch pro-
dukt ontstaan, een momentopname van
'vroeger' waaruit eigentijdse elementen
met zorg geweerd zijn.

Bijna het tegenovergestelde ge-
beurde in de jaren '70 bij de sanering van
de Boschstraat-oostgebied. Hier is de
kern van een complete wijk in de loop
van de 20e eeuw geheel verdwenen. Na de
sanering is een nieuwe wijk gecreëerd,
waarvan de stedenbouwkundige en archi-
tectonische vormgeving herinnert aan het
oude stratenplan en het voor Maastricht
zo karakteristieke silhouet. Echter door
de 'eentonige afwisseling' in vormgeving,
de omvang van de bouwvolumes en het
karakter van de straatprofielen mist de
buurt in morfologisch opzicht de beoogde
aansluiting met de binnenstad.

Andere voorbeelden van de gedeel-
telijke opheffing van de bouwblokkar-
acteristiek bevinden zich onder andere in
het blok Platielstraat-Bredestraat-
Heggestraat, en het in het eindstadium
van sanering verkerende bouwblok Maria-
straat-Muntstraat-Jodenstraat-Kessels-
kade, waar de percelering van het oor-
spronkelijk 'groene' binnengebied plaats
heeft gemaakt voor een nieuwe stede-
bouwkundige structuur.

Sloop, nieuwbouw of restauratie
van één of meer bouwblokken tegelijk
vormt binnen het concept van het binnen-
stedelijke weefsel a priori een zo wezens-
vreemd element, dat zo'n project bijna
per definitie gedoemd is te mislukken.
Het eeuwenoude stedelijke weefsel wordt
juist gekenmerkt doordat de verandering
en de vernieuwing zich hier steeds op het
schaalniveau van individuele panden en
percelen afspeelde. Vernieuwing vond
slechts plaats binnen de grenzen van rooi-
lijnen en de bestaande bebouwing van de
buren. Alleen naar achteren en in de
hoogte bestond de mogelijkheid voor ver-
groting van het bouwvolume. Een in het
bouwarchief van Maastricht duidelijk
waarneembare bouwkundige ontwikke-
ling, die om praktische redenen zoals
lichttoetreding en technisch constructieve
beperkingen, tot rond de eeuwwisseling
zijn grenzen kende. De grootschalige
stadssaneringen (letterlijk: gezonder
maken van de stad) in onze tijd maken
een eind aan deze bouwtraditie.⁹

Perugia en Florence

Om de hiervoor genoemde ontwik-
kelingen een halt toe te roepen zullen op
locaal niveau een aantal ingrijpende
maatregelen moeten nemen. In Perugia
werd in navolging van Florence op 14
maart vorig jaar door de gemeenteraad
een lange lijst goedgekeurd van winkels
en bedrijven die niet meer welkom zijn in

het oude stadscentrum, omdat ze 'onverenigbaar zijn met de noodzaak om de historisch-culturele en sociale karakteristieken te beschermen'. Géén goedkope schoenen- en kledingzaken, géén fast food, en géén grote supermarkten en warenhuizen meer in de binnenstad, wat zit mag blijven zitten, vertrek wordt op prijs gesteld. 'De maatregel is een groot succes, de pressie op veel kleine ondernemers om hun zaak op te doeken, omdat de eigenaar een veel hogere huur hoopte te ontvangen, is duidelijk verminderd', aldus Claudio Ferracci, een van de twee verantwoordelijken voor het historisch centrum op het gemeentehuis van Perugia. Een vervolgmaatregel, die moet voorkomen dat meerdere winkels aaneengesloten worden tot één grotere, is in de maak. Aldus een artikel onder de kop 'Perugia roept verloedering van oeroud centrum halt toe' van de hand van Marc Leijendekker in NRC Handelsblad van 4-3-'89.

Kleinschaligheid en diversiteit

Drastische maatregelen als deze zullen ook in Maastricht nodig zijn om de financiële en economische druk op de binnenstad te doen afnemen. Deze druk is de hoofdschuldige van de teloorgang van de stadskern, die zich uit in de achteruitgang van de diversiteit van bebouwing en van het stedelijke weefsel, en in de omvangrijke vernietiging van het bouwen bodemarchief.

Het is net als met de restauratie-hausse van de afgelopen decennia, we hebben te veel haast om de binnensteden te saneren en pakken het daarom op een onnatuurlijke wijze aan, waardoor er meer verdwijnt dan nodig is en de nieuwe bouwmassa's vrijwel onuitgezonderd te groot zijn in zowel lengte, breedte als hoogte. Om de binnensteden leefbaar te houden is het beter om pand voor pand te vernieuwen, dan hele straten of zelfs wijken tegelijk. Juist de aaneenschakeling van kleine elementen uit verschillende bouwperiodes levert de diversiteit op, die zo karakteristiek is voor de gegroeide gebouwde omgeving van onze binnensteden. Een straat van louter huizen uit 1650 is bijna even eentonig als een nieuwbouwwijk uit onze eeuw. Wat 'mooie' straten en grachten in onze binnensteden karakteriseert, is dat ze zijn opgebouwd uit bouwkundig erfgoed van verschillende tijden. Het is de diversiteit en de afwisseling waar het hem in zit. Deze kan worden verrijkt met architectuur van onze tijd, mits die het bestaande in zijn waarde laat en gedoseerd wordt toegevoegd. Op die

manier kan de eeuwenoude continuïteit in beheer en de opbouw van de diversiteit van de gebouwde omgeving worden gehandhaafd en versterkt, en kunnen we de stad als 'fenomeen van vernieuwing en verandering binnen een bestaande context' aan volgende generaties overdragen met de toevoeging van onze sporen als verrijking in plaats van verarming.

Voor een goed beheer van een historische kern als die van Maastricht is het van belang dat we er enerzijds voor zorgen dat deze kan blijven functioneren, dat het geen openluchtmuseum wordt, anderzijds moet er worden gewaakt voor al te grootschalige ingrepen vooral voor de frequentie daarvan. Daarnaast is het belangrijk dat het aantal ingrijpende restauraties beperkt blijft. Restaureren is meestal een zeer ingrijpende laatste noodoplossing om ondergang te voorkomen. Restauratie laat verwaarlozing in de daaraan voorafgaande periode zien, niet iets om trots op te zijn. Onderhoud moet daarentegen worden gepropageerd (en gesubsidieerd). Onderhoud van zowel gebouwen als structuren moet de logische weg zijn om de historische stad in stand en in leven te houden, en een te grote mate van discontinuïteit te voorkomen.

1. Dendrochronologisch onderzoek uitgevoerd door drs. ing. D. J. de Vries, RDMZ.
2. De resultaten van het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek 'Witte Vrouwenklooster' zullen t.z.t. gezamenlijk worden gepubliceerd.
3. W. A. van Es e.a., Het bodemarchief bedreigd; Archeologie en planologie in de binnensteden van Nederland. Amersfoort 1982.
4. C. J. van Haaften, Nieuwe Langendijk Delft, bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van de panden 22 t/m 28, Delft 1987, p. 165 e.v.
5. J. Th. H. de Win, 'Kastelen' in Limburg (2e herziene druk), Hoensbroek 1978, p. 91.
6. R. Meischke, Het Maastrichtse burgerhuis van de vijftiende tot de achttiende eeuw, Bulletin KNOB, 1973, p. 85.
7. R. Meischke, De bouwgeschiedenis van een stadswijk, in: Stokstraatgebied Maastricht, een renovatieproces in historisch perspectief, Maastricht 1973, p. 142.
8. De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Limburg, geïllustreerde beschrijving, eerste stuk: de monumenten in de gemeente Maastricht, vijfde aflevering, 's-Gravenhage 1953, p. 592 e.v.
9. Het is belangrijk op deze plaats naar de bundel 'Tussen twee bruggen, Maastricht in de tijd van Baeten' (Maastricht, 1985) te verwijzen, omdat dit probleem hierin door H. P. G. Hoorn in zijn artikel 'Van stad naar binnenstad, van uitbreiding naar verdichting; Terugkijken naar 40 jaar ruimtelijke ontwikkeling' (p. 13 t/m 38), en door H. C. F. Smeets in 'Omzien met het oog op morgen; Stadsvernieuwing in Maastricht 1968-1985' (p. 55 t/m 74), reeds wordt gesignaleerd.

Verslag studiedag Beveiliging in musea

Door aan aantal (kleinere) musea en oudheidkamers is op 26 mei 1989 in het Noordbrabants Museum een studiedag 'Beveiliging in Musea' gehouden.

Naast een aantal particuliere leden van de KNOB waren vertegenwoordigd – in willekeurige volgorde – de Gem. politie Arnhem, het Spaans Gouvernement Maastricht, Gem. museum Roermond, Frans Halsmuseum Haarlem, het Dordrechts Museum, het Rijksmuseum Twenthe, het Rijksmuseum Kröller Müller, het Prov. Noordbrabants Museum, Teylers Museum Haarlem, Museum De Ghulden Roos te Roosendaal, de Markiezenhof te Bergen op Zoom, Gem. museum De Wierger te Deurne, Museum Grenadiers en Jagers te Arnhem, Nederlands PTT-Museum te 's-Gravenhage, Gem. Museum Helmond en het Zeeuws Museum te Middeburg.

Beveiliging in het Noordbrabants Museum

Mevr. drs. M. M. A. van Boven zette als eerste spreker, na een kort woord van welkom in dit initiatief van de KNOB, uiteen welke principes van beveiliging in het Noordbrabants Museum zijn toegepast. Naast een adequate nachtbeveiliging middels elektronische systemen, voorzieningen als slagvast glas achter de normale ramen en goed afsluitbare tussendeuren was ook de nodige aandacht besteed aan de zgn. dagbeveiliging. Hierin wordt met name gelet op aspecten ter voorkoming van kleinere diefstallen etc. Kleinere schilderijen van waarde zijn in speciale vitrines ondergebracht en blijven genietbaar, of zijn met hang- en sluitwerk extra beveiligd. Exposities zijn overzichtelijk ingericht met zo weinig mogelijk dode hoeken etc. Het aantal normale uitgangen naar buiten toe is beperkt tot één. Het museum bezit een goed geoutilleerde meldkamer.

Beveiliging en organisatie

De heer Voerman, Siemens Nederland, afd. Beveiliging, zette vervolgens in kort bestek de meer theoretische aspecten van beveiliging uiteen, uitgaande van de indeling van te beveiligen objecten

in bepaalde zônes van buiten naar binnen toe. Tevens werd de werking van bepaalde zônes op elektronische principes berustende systemen nader verklaard. Uitdrukkelijk werd vastgesteld, dat, wil een beveiligingssysteem goed werken, daar ook de museale organisatie, zowel overdag als 's nachts, goed op ingespeeld dient te zijn en dat in feite in ieder geval overdag professionele personele aanwezigheid noodzakelijk is.

Toenemend risico

De heren Stolwijk en Verver, Regionale Bureaus Voorkoming Misdrijven van Zuid-Holland en Gelderland, gaven de ervaringen weer van de politie in het kader van criminele werkterreinen, escalatie van methodes en verschuivende werkterreinen van het criminele circuit. Aangegeven werd dat, gezien de ervaringen op andere, voorheen crimineel-lucratieve terreinen, musea in de toekomst meer geconfronteerd zullen worden met criminele activiteiten. Dit mede gezien het relatieve gemak, waarmee delicten gepleegd kunnen worden. Aan de hand van een aantal voorbeelden werden duidelijke adviezen gegeven inzake beveiligingspraktijk. Het betrof versterking van grote glasruiten, een adequaat bevestigen van – met name bronzen – voorwerpen, de juiste en gecombineerde toepassing van systemen, het beperken van toegankelijkheid en het beperken van de mogelijkheid om het museum weer snel te verlaten. Een saillante conclusie was dat nachtbeveiliging het best aan elektronische systemen kon worden overgelaten, aangezien ook een nachtwaker in feite slechts een alarmerende functie heeft en persoonlijk ingrijpen veelal eerder ongewenst en riskant is.

Praktijkvoorbeeld

Na de lunch ging drs. Th. M. Elsing aan de hand van een praktijkvoorbeeld, het Museum Rijssen, in op de positieve gevolgen, welke de toepassing van beveiligingsprincipes kunnen hebben. Aangegeven werd dat het imago van het museum als instituut vaak ter discussie staat. Uitgaande van een zakelijke aanpak van beveiliging, soms met zeer eenvoudige

middelen als hang- en sluitwerk, versterkte binnendeuren, voorzetsramen van slagvast glas etc. kan een museum het imago verbeteren, de maatschappelijke acceptatie vergroten en gebaren verlangen van subsidie-gevers als overheden en project-sponsors. Naast expositie is ook het veiligstellen van het openbaar kunstbezit een niet te verwaarlozen taak. In andere omstandigheden ervaart het grote publiek beveiliging niet als een zeer storend element, b.v. in warenhuizen. Met de inrichting van de expositie kan men rekening houden met aspecten van beveiliging door de meest gevoelige en kostbare objecten in moeilijker bereikbare en zwaarder beveiligde ruimten te plaatsen. Elders kan dan met een lichtere beveiligingsgraad volstaan worden, hetgeen kostenbesparend kan werken.

Forumdiscussie

Uit de forumdiscussie bleek dat bij de deelnemende vertegenwoordigers van musea een grote behoefte aanwezig was aan een regelmatige onderlinge uitwisseling van ervaringen, toegepaste methodes etc. en aan het regelmatig vernemen van de meest recente ontwikkelingen op dit gebied.

Voorgesteld werd deze studiedag een vervolg te geven en eventueel verdere activiteiten ook met regionale of provinciale organisaties te coördineren.

Tevens werd voorgesteld, gezien ook de niet geringe belangen en soms strijdigheden m.b.t. brandpreventie, bij een vervolg ook hieraan aandacht te besteden. Dit bij het ontwikkelen van inbraak-preventiesystemen in relatie tot eventueel calamiteitenplannen en -scenario's.

Geconcludeerd werd dat soms de museale esthetiek een zware rol speelt bij het niet toepassen van eventueel gewenste beveiligingsmaatregelen. Zalen zouden bijv. met een bolspiegel in de hoek van het plafond overzichtelijker kunnen zijn, waarbij tevens van een preventieve werking sprake is.

In dit geheel kan de bewustwording binnen musea verbeterd worden, alsmede ook het imago naar buiten van een efficiënte en zakelijk opgezette, maar toch publieksvriendelijke instelling.

Th. M. E.

Rijksmuseum Amsterdam

RUSSEN EN NEDERLANDERS 1600-1917

Uit de geschiedenis van de betrekkingen tussen Nederland en Rusland.

3 juni-10 september 1989

De afdeling diplomatieke geschiedenis van het Ministerie van Buitenlandse Zaken van de Sovjetunie, stelde begin 1984 het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage voor, samen een historische tentoonstelling te organiseren. Mr A. E. M. Ribberink, de toenmalige algemeen rijksarchivaris en Dr G. W. van der Meiden, rijksarchivaris van de Eerste Afdeling, betrokken al snel het Rijksmuseum bij de plannen. Samen met de Sovjet gedelegeerden van het Ministerie van Buitenlandse Zaken en het Centraal Staatsarchief, de heren V. G. Spirin, V. P. Stepanov en S. M. Doesjinov, werd een eerste opzet gemaakt door de heren Van der Meiden, Prof. Dr A. H. Huussen (Rijksuniversiteit Groningen), Dr W. H. Vroom en Drs J. Braat (beiden Rijksmuseum Amsterdam).

Het wetenschappelijk onderzoek dat volgde heeft zeer veel en vaak verrassende resultaten opgeleverd. Door de medewerking van zeer velen in de Sovjetunie en in Nederland, kan de tentoonstelling een gevarieerd beeld geven van de diplomatieke, economische en culturele betrekkingen tussen beide landen, aan de hand van authentiek materiaal. Onder leiding van de heer Braat, verwerkte mevrouw Drs J. J. Driessen-van het Reve de schat aan gegevens en schreef zij de catalogus. De catalogus verschijnt eveneens in het Russisch.

Rijksmuseum Amsterdam, Stadhouderska-
de 42, tel.: 020-732121.

Amsterdams Historisch Museum

Kaarten en atlassen vormen het onderwerp van een grote tentoonstelling die van 27 juni tot en met 3 september 1989 is te zien in het Amsterdams Historisch Museum onder de titel:

**GESNEDEN EN GEDRUKT IN DE
KALVERSTRAAT**

De kaarten- en atlassendrukkerij in Amsterdam tot in de 19e eeuw.

Het machtige en rijk geworden Amsterdam zond in de 17e eeuw haar schepen naar alle windstreken en deze brachten van overal gegevens over kusten en binnenlanden mee naar huis. Elke zee-man die uit de Oost of de West terugkeerde, werd opgewacht door gretige kaart- en atlassenuitgevers die elkaar met het nieuwste van het nieuwste fel beconcurrerden. Plancius, Hondius, Blaeu en talloze andere cartografen overtroefden elkaar keer op keer met nog nauwkeurigere, nog fraaiere en nog rijker versierde atlassen. Zij veroverden de wereld op papier.

Er was geen stad die Amsterdam daarin nabij kwam, en er was geen straat met zoveel kaartgraveurs, kaartdrukkers en kaartverkopers als de Kalverstraat.

**GESNEDEN EN GEDRUKT IN DE
KALVERSTRAAT** geeft een representatieve indruk van de rijkdom der Amsterdam-

se kaartproductie, waarbij enkele zeer bijzondere kaarten na lange tijd voor het eerst de stad van hun ontstaan weer terugzien. Om te beginnen is er de in Amsterdam samengestelde reuzenatlas uit de Universiteitsbibliotheek van Rostock: 31 manshoge wandkaarten die in een tweeënhalve meter brede band zijn gebonden. Dan is er de kaart van Oostland, waarmee de Amsterdammer Cornelis Anthonisz. in 1558 het Oostzeegebied in beeld bracht. Van deze mijlpaal in de cartografie bestaat slechts één exemplaar. De Herzog August Bibliothek te Wolfenbüttel heeft deze bij uitzondering uitgeleend. En ten slotte is er de fameuze wandkaart van de zeventien Nederlandse geweesten, die Willem Jansz. Blaeu in 1608 maakte, een zeldzaamheid die speciaal uit Göttingen komt. De tentoonstelling is dan ook een unieke gelegenheid om de fraaiste kaarten, die ooit in Amsterdam zijn gemaakt, bij elkaar te zien.

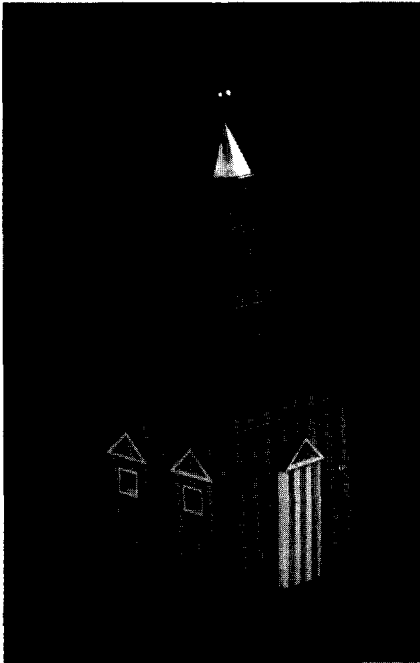
De expositie in het Amsterdams Historisch Museum besteedt eveneens aandacht aan de kaartenhandel en enkele belangrijke cartografen. **GESNEDEN EN GEDRUKT IN DE KALVERSTRAAT** is iedere dag van 11.00 tot 17.00 uur.

Amsterdams Historisch Museum, Kalverstraat 92, tel.: 020-255822.

Fort Asperen, Acquoy

Vervagende disciplinaire grenzen tussen hedendaagse architectuur en beeldende kunsten, waarbij enerzijds architecten zich toeleggen op kunst en design en anderzijds werken van beeldende kunstenaars ook architectonische kwaliteiten vertonen, vormen het concept achter de tentoonstelling 'Architectuur en Verbeelding', die vanaf 4 juni tot en met 10 september in Fort Asperen wordt gepresenteerd.

Direct geïnspireerd door het Fort, haar geschiedenis of landschappelijke omgeving leverde een twintigtal architecten en kunstenaars van internationale allure een bijdrage voor deze tentoonstelling, die een uitstekend overzicht biedt van actuele ontwikkelingen in Europese en Amerikaanse architectuur en beeldende kunsten. De uitgevoerde projecten zijn bijna zonder uitzondering zeer groot. Te zien zijn onder meer ontwerpen van beroemdheden als Aldo Rossi en Andrea Branzi (Italië), Juan Navarro Baldeweg (Spanje), Peter Wilson (Engeland), Ludger Gerdes (Duitsland), Georges Descombes (Zwitserland), John Hejduk (USA), werk van de Nederlanders Han Janselijn en Raoul Bunschoten en van de Russische architecten Yuri Avvakumov en Ilya Utkin. Onder de noemer 'Ideeënstroom' zijn gelijktijdig met 'Architectuur en Verbeelding' in De Kijkschuur te Acquoy twaalf herbestemmingsprojecten voor Fort Asperen bijeengebracht, die op verzoek van de Stichting Fort Asperen als studieopdracht werden ontworpen door Nederlandse bouwkunde-studenten. De tentoonstelling 'Architectuur en Verbeelding' wordt begeleid door een reader/catalogus met gelijknamige titel. Naast een

geïllustreerde toelichting op de geëxposeerde werken bevat dit boek bijdragen van internationale auteurs, waarin de historische ontwikkeling en samenhang tussen architectuur, beeldende kunst en design vanaf 1900 wordt beschreven aan de hand van representatief werk van onder meer Adolf Loos, Le Corbusier, Brancusi, Van Doesburg, Rietveld, Fontana, Libeskind, Koolhaas en Coenen.

Fort Asperen, Langendijk 60, Acquoy, tel. 03451-19992. De Kijkschuur, Lingedijk 84, Acquoy. Openingstijden: dinsdag tot en met zondag 10.00 tot 18.00 uur.

Slot Loevestein

Opening van Schotse kamer te Loevestein

Tijdens restauratiewerkzaamheden van de Rijksgebouwendienst aan het voormalige Officiers-logement van de Vesting Loevestein werd in september 1983 in één van de vertrekken een aantal muurschilderingen van Schotse militairen uit de 18e eeuw aangetroffen. Het gaat hier om zeldzame afbeeldingen van Schotse militairen van het Regiment Marjoribanks, die rond 1750 te Loevestein gelegerd waren. Het Regiment Majoribanks maakte deel uit van het Staatse Leger en behoorde tot de Dutch-Scottish Brigade, die ruim 100 jaar eerder in opdracht van de Engelse Koning Karel I door Sir Donald Mackay was samengesteld om dienst te doen in de Nederlanden.

Het bijzondere van de schilderijen te Loevestein is, dat zij tot de oudst bekende afbeeldingen van Schotse militairen in hun alledaagse tenue behoren. Normaal lieten Schotse officieren zich alleen afbeelden in hun mooiste kleren. De schilder – vermoedelijk een officier – heeft getracht de tartans (geruite wollen stof) zo nauwkeurig mogelijk weer te geven. Het resultaat was van een dusdanige kwaliteit

dat aan de hand van de muurschilderingen de stoffen met verschillende ruitmotieven nageweven konden worden en deze vervolgens gebruikt konden worden om twee van de afgebeelde figuren te reconstrueren. Zoals uit het voorgaande blijkt, is sinds de bijzondere ontdekking in 1983 een uitgebreid onderzoek verricht naar de te Loevestein gelegerde Schotten en de afgebeelde militairen.

Veel steun hierbij werd ondervonden van de Caledonian Society in Nederland. Het resultaat van dit intensieve speurwerk heeft gestalte gekregen in een permanente tentoonstelling, die in de Schotse Kamer van het voormalige Officiers-logement te Loevestein is ingericht.

Slot Loevestein is tot 1 november dagelijks geopend: maandag t/m vrijdag tussen 10.00 en 17.00 uur; zaterdag en zondag tussen 13.00 en 17.00 uur. Inlichtingen Slot Loevestein: 01832-1375.

Paleis op de Dam

PHILIPS VINGBOONS (2 juni t/m 3 september)

Philips Vingboons (1607-1678) was de zoon van de schilder David Vingboons en lid van het artistieke Amsterdamse familiebedrijf van graveurs, kaartmakers en architecten. De gebouwen die hij vanaf 1637 in Amsterdam en daarbuiten ontwierp markeren de definitieve ommekeer in de Nederlandse architectuur van een uitbundige en fantasierijke geveldecoratie naar het ingetogen en strakkere classicisme. De opdrachten liepen uiteen van eenvoudige wevershuizen en respectabele burgerwoningen tot breed uitgemeten stadspaleizen van vooraanstaande regenten en handelsmagnaten. Voor hen en voor hun relaties in diverse provincies van de Republiek ontwierp Vingboons ook statige landhuizen. Daarnaast kreeg hij bijzondere opdrachten; hij was een van de ontwerpers voor een nieuw stadhuis van Amsterdam, en hij bouwde de nieuwe schouwburg en de katholieke schuilkerk aan het Begijnhof. In zijn ontwerpen was het 'bouwen op maat en vaste regel' het uitgangspunt van zijn architectuur: de schoonheid van het classicisme ligt niet in het ornament maar in de harmonieuze proporties.

De expositie in het Paleis op de Dam is gewijd aan het kunstbedrijf van de familie Vingboons.

De Hollandse Stad In de Dertiende Eeuw.
 (Prof. Dr. E. H. P. Cordfunke, Prof. Dr. F. W. N. Hugenholtz,
 Kl. Sierksma Jf. S.U.A., Redactie).
 De Walburg Pers, 1988; 120 p.; ISBN 906011.591.0.

Op 25 en 26 september 1987 is onder auspiciën van de Stichting 'Comité Oud Muiderberg' het vierde Muiderberg-symposium gehouden onder het motto 'De Hollandse Stad in de Dertiende Eeuw'. Naar aanleiding van dit symposium werden door een negental auteurs de onderzoeksresultaten, welke binnen het kader van stad en periode vielen en in het symposium aan de orde kwamen, te boek gesteld in een gelijk aantal beknopte bijdragen.

Prof. Dr. P. H. D. Leupen stelt de verhouding van heer en stad in de dertiende eeuw aan de orde en de soms complexe of beperkte machtsverhoudingen tussen de stad, de stadsheer en ook de landsheer. Met name de graven van Holland wisten de stadsheerschappij te benutten tot voordeel van hun algemene positie.

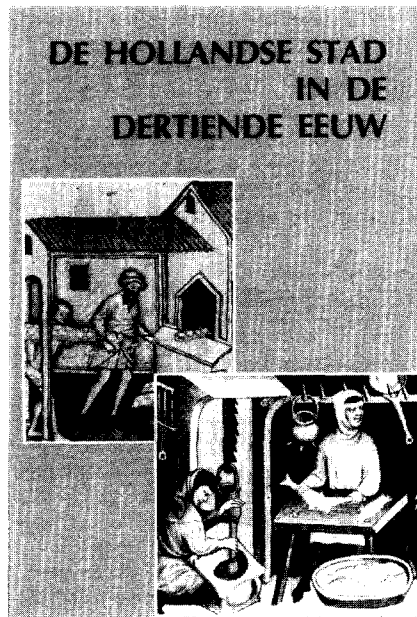
Drs. G. van Herwijnen gaat in op de zich versterkende positie van de steden t.o.v. het platteland in de dertiende eeuw. Steden worden regionale machtscentra en handelscentra en kunnen zich vanuit deze positie verder ontwikkelen.

Dr. D. E. H. de Boer stelt de sociaal-economische ontwikkeling van de Hollandse en Zeeuwse steden aan de orde. Aangegeven wordt dat deze ontwikkeling in Holland relatief laat begon met de grootste groei van o.a. de stedelijke bevolking na 1250. Tegen het derde kwart van de dertiende eeuw krijgt de stedelijke economie en productie duidelijker en een soms bovenregionaal karakter.

Dr. J. G. Kruisheer toont aan dat de vormen, waarin stadsrechten geredigeerd zijn een duidelijke onderlinge samenhang vertonen. Deze kan teruggevoerd worden op een tweetal groepen, de Zeeuwse groep van stadsrecht-oorkonden en de Brabants-Hollandse groep met daarin een meer specifieke Hollandse tak. De Zeeuwse groep kent als mogelijk oudste stadsrecht dat van Middelburg, 1217, met mogelijk een nog oudere keur als uitgangspunt. De Hollandse tak kende het stadsrecht van Haarlem, 1245, als basis, welk echter weer voor een aanzienlijk deel is afgeleid van het stadsrecht van 's-Hertogenbosch. De stadsrechten lijken voornamelijk door de direct belanghebbenden in concept te zijn geredigeerd.

H. Janse belicht vanuit de bouw-historische visie de structuur van de Hollandse stad in de dertiende eeuw, met name de positie van de kerk en ontwikkeling van de burgerlijke woonbebouwing.

Dr. G. Rentenaar gaat nader in op de stedelijke toponomie in Holland, maar beziet dit over een ruimere periode. Geacht wordt overzicht te brengen in de naamgeving van straten, buurten en wate-

ren en hun herkomst. Reeds bestaande namen, doorgaande wegen, Heerstraten, lanen etc. waren mede bepalend. De meeste namen ontstaan echter na de stadswording en zijn onderhevig aan plaatselijke invloeden. Tegen het einde van de veertiende eeuw wordt de uitgangstraat meer gemeengoed.

Prof. Dr. H. H. van Regteren Altena houdt het ontstaan van de Hollandse steden tegen het licht van archeologisch onderzoek. Aanzetten tot steden zijn er reeds in de zevende en achtste eeuw en in een enkel geval ligt een pre-stedelijke hof ten grondslag aan de stad. Ook elders was sprake van pre-stedelijke kernen, mogelijk met een hof. Het voortzetten van het stadskernonderzoek is in deze van groot belang.

J. M. Baart stelt de materiële stads-cultuur aan de orde. Veranderingen van agrarische naar stedelijke produktie, nieuwe technologieën, invoering van de geld-economie en differentiatie van beroeps-groepen komen aan de orde, alsmede voedselvoorziening, handel en transport.

Prof. Dr. C. v.d. Kieft geeft een samenvattend overzicht en stipt aspecten van economische en demografische ontwikkelingen aan, mede in relatie tot stadsrechten en interne jurisdictie.

De bundel geeft als geheel een ook voor een breder publiek leesbaar overzicht van factoren, welke hebben bijgedragen tot het ontstaan, de ontwikkeling en het uiteindelijke succes van de Hollandse stad in de dertiende eeuw.

Th.E.

**Koninklijke Nederlandse
 Oudheidkundige Bond**

Landelijke vereniging tot bevordering der kennis van archieven, musea, archeologie, architectuurgeschiedenis en monumentenzorg.

Beschermvrouwe:
 H.K.H. Prinses Juliana.

Bureau:
 O.Z. Voorburgwal 195
 1012 EX Amsterdam
 tel. 020-278232.

Dagelijks Bestuur:
 Mr. C. H. Goekoop, voorzitter
 Drs. U. F. Hylkema, vice-voorzitter
 H. J. Jurriëns, secretaris
 Mr. G. A. A. Conijn, penningmeester.

Algemeen Bestuur:
 Drs. Ch. Dumas, drs. T. A. S. M.
 Panhuysen, mevr. drs.
 M. A. Prins-Schimmel, drs. J. F. van
 Regteren Altena, drs. W. F. Renaud, mr.
 T. N. Schelhaas, prof. dr. ir. F. W. van
 Voorden.

Jubileum KNOB

De KNOB hoopt het **90-jarig bestaan** te vieren op zaterdag 23 september te Utrecht. Het betreft een feestelijk getinte bijeenkomst, welke zal plaatsvinden in de St. Nicolaaskerk te Utrecht, en welke als motto heeft 'Europe '92, Heritage Without Borders'. Tegen de achtergrond van dit motto zullen een aantal voordrachten worden gehouden door resp. de voorzitter van ICOMOS - Nederland, de heer J. Jesurun, door de Staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, mr. B. J. M. Baron van Voorst tot Voorst, door prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll en door de voorzitter van de KNOB, mr. C. H. Goedkoop. Bij deze gebeurtenis zal zeer waarschijnlijk de Beschermvrouwe van de KNOB, H.K.H. Prinses Juliana aanwezig zijn.

Met een lunch volgt het meer informele gedeelte van deze feestelijke dag, waarna men zich vervolgens naar het Kasteel De Haar zal begeven, gelijk 90 jaar geleden eveneens is geschied, alwaar het gezelschap de gastvrijheid zal genieten van de Baron Van Zuylen van Nyevelt. Na ontvangst met thee volgt een wandeling door het kasteelpark en een bezoek aan de Slotkapel.

Aan het einde van de dag volgt een ontvangst door de Gemeente Utrecht, gevolgd door een buffet, ten Stadhuize.

Deze feestelijke bijeenkomst is toegankelijk voor de leden van de KNOB, alsmede voor introductees. De kosten voor deze dag bedragen f 50,- p.p. (f 75,- niet-leden). Inlichtingen: Bureau KNOB, 020-278232, b.v.k. maandag en woensdag.

Vergaderingen en excursies

Op 3 juni 1989 werd in het nieuwe gebouw van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek de Zomer- vergadering van de KNOB gehouden. In het gebouw aan de Kerkstraat nr. 1, een geslaagde combinatie van restauratie en nieuwbouw door twee zeer gerenommeerde en gespecialiseerde bouwbedrijven, werd op gastvrije wijze aan de KNOB onderdak geboden door de directeur van de ROB, dr. W. J. H. Willems. In zijn welkomstwoord duidde hij aan dat de relatie ROB-KNOB voor versteviging vatbaar is. Vervolgens ging drs. J. F. van Regteren Altena in op de gecompliceerde opgave, welke nieuwbouw en restauratie betekenden en hoe aan deze opgave door architect ir. A. Cahen vorm is gegeven. Daarbij kwamen, naast de verticale planning en indeling, de inpassing in het stadsbeeld door middel van een fragmentarische opzet rond een binnenkern en de aansluiting met het belendende voormalige kloostercomplex aan de orde. De kloosterkerk werd op gedurfde wijze tot bibliotheek omgevormd.

Mevr. drs. M. Krauwer gaf een overzicht van de stadsarcheologie in Amersfoort met het zoeken naar de kern, van waaruit zich de stad mogelijk ontwikkelde en met de inzichten, welke men tot nu toe heeft in deze ontwikkeling. Wethouder drs. A. L. L. M. Asselbergs gaf een expose van het bijzonder actieve behoudsbeleid en stedelijk renovatiebeleid binnen de Amersfoortse binnenstad.

Na de lunch en rondleiding door het gebouw volgde de Algemene Ledenvergadering, waarin door de voorzitter van de KNOB de jaarrede werd uitgesproken. Er werd teruggeblekt op een zeer actieve periode en vooruitgelopen op de viering van het 90-jarig bestaan van de KNOB. De ledenvergadering verliep geanimeerd met soms kritische opmerkingen, o.a. betreffende het Bulletin. De dag werd besloten met een rondwandeling naar o.a. het Museum Flehite, met drs. B. G. J. Elias als gastheer aldaar en eindigde met thee in de Joriskerk. Het officiële verslag van deze geslaagde bijeenkomst, alsmede de notulen van de ledenvergadering zullen binnen afzienbare tijd volgen.

De komende wintervergadering van de KNOB zal naar alle waarschijnlijkheid plaatsvinden te Utrecht, met als mogelijk onderwerp de Utrechtse binnenstad met woonhuizen en stadskastelen. Deze excursie en vergadering zal plaatsvinden op 17 februari.

De zomerexcursie van 1990 zal plaatsvinden op 15 en 16 juni 1990, een tweedaagse excursie waaraan men ook per dag kan deelnemen, en deze zal te Groningen en omgeving gehouden worden.

The Search for the Lost City, archeology in Maastricht

Titus A. S. M. Panhuysen

Maastricht probably is the oldest city of the Netherlands and the past is to be seen and to be felt in every street and alley, in the gables and in the ground. At some places the human activities of generations is reflected below the street-level of the city. Every generation adds archeological materials and destroys the elder artefacts. This since the Roman era, 200 A.D. Recently the archeology is also considered of a great importance for the knowledge and science of the development of the city. During the 19th century and the first half of the 20th century incidental excavations mainly had the intention to find the Roman past and remainings of some special buildings. From 1953 up to 1974 the State Service for Archeology was responsible for the archeology in Maastricht and involved in excavations in the city. After 1979, due to the experiences of urban renewal projects, the archeology became a part of the urban development and planning of Maastricht.

Ten years of archeology makes it now possible to give an idea of the urban development of Maastricht from the Roman city, the early christian episcopal city to the medieval city and its walls in 1350. Discovered were many structural elements of the Roman period, a 4th-century fortress, the origin of the Vrijthof-square and the early history of the church of St. Servatius. Past and present meet each other by archeology in Maastricht.

The city as a Monument

Ed Taverne

The Dutch cityplanning hardly has any relations with the historical and architectural structure of the city. Historical and architectural structures were ignored by the architects of the New Building and even by the more traditional architects of the Delft School. Also no coherent theories of building and city-planning were developed with the historical urban structure as background. The defensive attitude of the Preservation of Monuments did not result in changing opinions or in improvements of city-planning and design.

Recently the historical analysis of the city became more integrated in the research, but the city-planning and the architects do not refer in their projects to the results of this analysis yet. Preservation of Monuments and the modern architecture do not have the necessary connection up to now. Abroad, for example in Italy, since 1966 with Aldo Rossi's *Architettura della Città*, the tradition of architecture and city-planning is deliberately taken up again. In the Netherlands the Preservation of Monuments could not find yet the connection with the research for the architectural tradition in city-design. Its knowledge of historical built objects and ensembles has not yet an influence on the modern city-design.

The City as a Monument should be clearly defined and be a subject of research and the State Service for the Preservation of Monuments should be prepared to protect also parts of cities of historical importance in the future. Also the position of history of architecture and urban development in the research on Universities should be improved.

The spatial development of Maastricht up to 1839

S. Minis

The present border of the municipality Maastricht has largely been determined by the Peace treaty concluded at London in 1839 between Holland and Belgium. The fortified city of Maastricht stayed Dutch possession after the Belgian Revolt (1830). At the Peace Treaty of 1839 Limburg was divided in two. The new state frontier followed the river the Maas. Only at Maastricht the borderline was drawn about 2.5 km's to the west respecting the surroundings of the fortification. From medieval times on the sovereign was entitled to remove all obstacles within this zone at threatening war. Till the end of the 18th century the government of the city was shared by two sovereigns, represented by the Princebishop of Luik and the German Kings and Emperors or their feudal lords and successors. The episcopal residence still localised at Maastricht from the 4th to the 8th century (next to the Church of Our Lady within the border of the Roman Castellum), the Princebishop possessed the oldest rights. The area to the west of the city belonged to the crown lands of the Emperor during the Early Middle Ages. Close to the old city a new power centre arose near the grave of the Holy Servatius, buried outside the city according to Roman customs (384). With support of the Merovingian rulers an abbey was founded near the grave of Servatius and in Carolingian times a royal Palatinate was built next to the abbey. The Servatius Abbey got the status of Free State Minster in de 10th century and the German rulers visited

the city of Maastricht regularly in the 11th and 12th century. The imperial authority has been strongly undermined in the 13th century. The Duke of Brabant knew to extend his territory considerably. In 1204 he also obtained the feudal tenure of Maastricht, which gave rise to a long fight with the Princebishop of Luik. Both sovereigns preserved their own jurisdiction and the remaining affairs of the government were arranged in common like the maintenance of the citywalls, built ca. 1250, the upkeeping of the roads, the public houses and the new bridge made of stone, of which the construction was started ca. 1280. In the 14th century a new circumvallation was laid out, which enlarged the area of the city three times, but the urbanization of this expansion has mainly been confined to the northern and southern craftscentres of the city.

The development of Maastricht after 1800

A. W. Martini

The architectural history of a city consists in a returning exchange of influences between the city itself and its architecture. Up to the 19th century a gradual internal circumvallation determined the character of the city and returning processes of changing leave their traces. The identity of the city is a source of knowledge concerning the past and the future of the city.

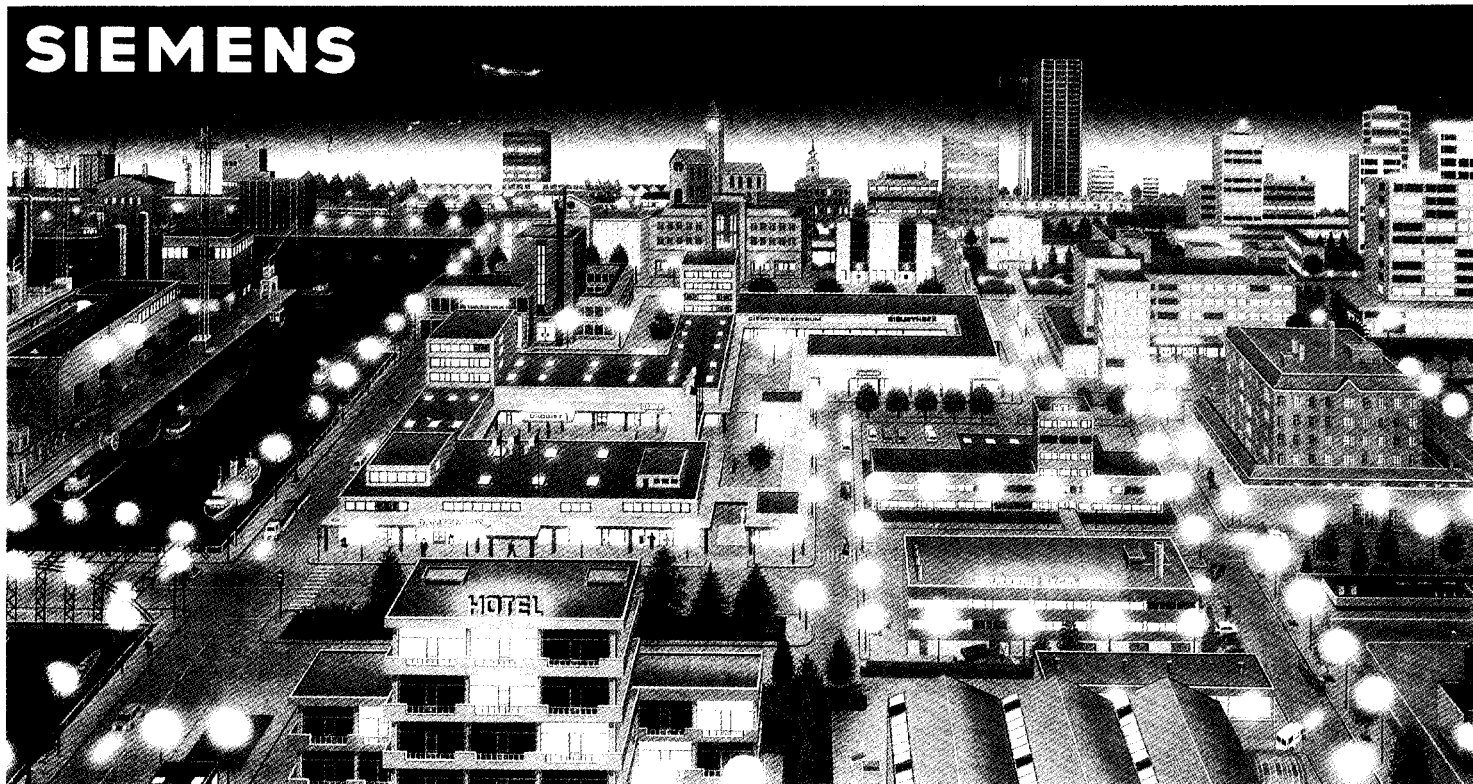
Since 1800 cities have a larger need for control on the urban development. Maastricht has always been an important merchant- and fortified city. It is a unique city because of the fact that from 1350 the internal urban space was not enlarged. Only the fortifications were further improved and internal improvements were kept restricted to the architecture. During the French period, 1794-1815, a beginning industrial development was made possible by using the confiscated clerical areas for this purpose. Until 1867 Maastricht kept the status of a fortified city. Canals and railroads after 1830 however, together with an internal industrial development, caused a growing pressure on the city and in 1867 the fortress of Maastricht officially lost its defensive function. The city did not have any complete plan of enlargement and after 1867 separately some areas were developed, among them the railway-station area. Industrial development took place in the Wycker-side of the city, east of the Meuse River in an small area. After 1918 finally came the possibility for an integrated enlargement of the city by taking over the neighbour communities and villages. Even nowadays the differences between the old city and the surrounding area are very remarkable.

Architectural research and urban renewal

C. J. van Haften

In 1988 the previous White Women-cloister at the northern side of the Vrijthof has had to make way for the planned 'MUSICtheatre' at Maastricht. Historical research dated parts of the three demolished cloisterwings as built ca. 1515. Some cellars were older. An important conclusion from the results of the research is, that behind 17th century facades parts of in Maastricht very rare late medieval buildings were hidden. Stock-taking of monuments shows that churches, cloisters and city-walls excluded, in Maastricht almost nothing is left from the period 1000-1600. Research however has discovered late medieval parts behind younger facades. Originally 'urban renewal' happened in lots and consequently within the context of the urban structure, which made the built environment very diversified. Building blocks and sometimes still more large-scaled redevelopment plans of our time destroyed this tradition. In Florence and Perugia one has already taken measures against this phenomenon, excluding large department stores and shops from their inner cities.

SIEMENS

HOE REGEREND NEDERLAND ZIJN RISICO'S KAN BEPERKEN

Zowel op landelijk als op provinciaal en gemeentelijk niveau draagt de overheid op de meest uiteenlopende gebieden een grote verantwoordelijkheid. Deze verantwoordelijkheid strekt zich uit van Binnenhof tot stadhuis. En van schouwburg tot museum.

Het is dan ook realistisch om samen met een beveiligingsdeskundige te onderzoeken of er binnen uw gebouwen sprake is van een verhoogd brand- en inbraakrisico. Siemens doet dat graag met u.

Wij maken naast deze inventarisatie een diepgaande analyse van de specifieke situatie van uw gebouw. Dat is geheel vrijblijvend.

Compleet beveiligingsconcept

Op basis van de gemaakte analyse ontwerpen wij een beveiligingsconcept, afgestemd op uw individuele situatie.

Dit gaat vergezeld van een kostenindicatie. Als u ons het concept laat realiseren kunt u zeker zijn van een op het risico afgestemde beveiliging. Maar daar houdt het niet mee op.

De flexibiliteit van het leveringsprogramma garandeert een situatiegerichte oplossing ondersteund door een doelmatige alarmorganisatie met adequate verbindings-technieken en informatieverwerking.

Desgewenst zal onze Service Centrale het betrouwbaar functioneren op afstand bewaken.

Afhankelijk van uw situatie zal het accent liggen op brandbeveiliging, inbraakbeveiliging, toegangscontrole, terreinbeveiliging, meldsystemen of op een combinatie daarvan.

Waarom Siemens?

Tot nu toe hebben we ruim 4000 objecten beveiligd: kantoorgebouwen, historische objecten, musea, schouwburgen, ziekenhuizen, scholen, enzovoort.

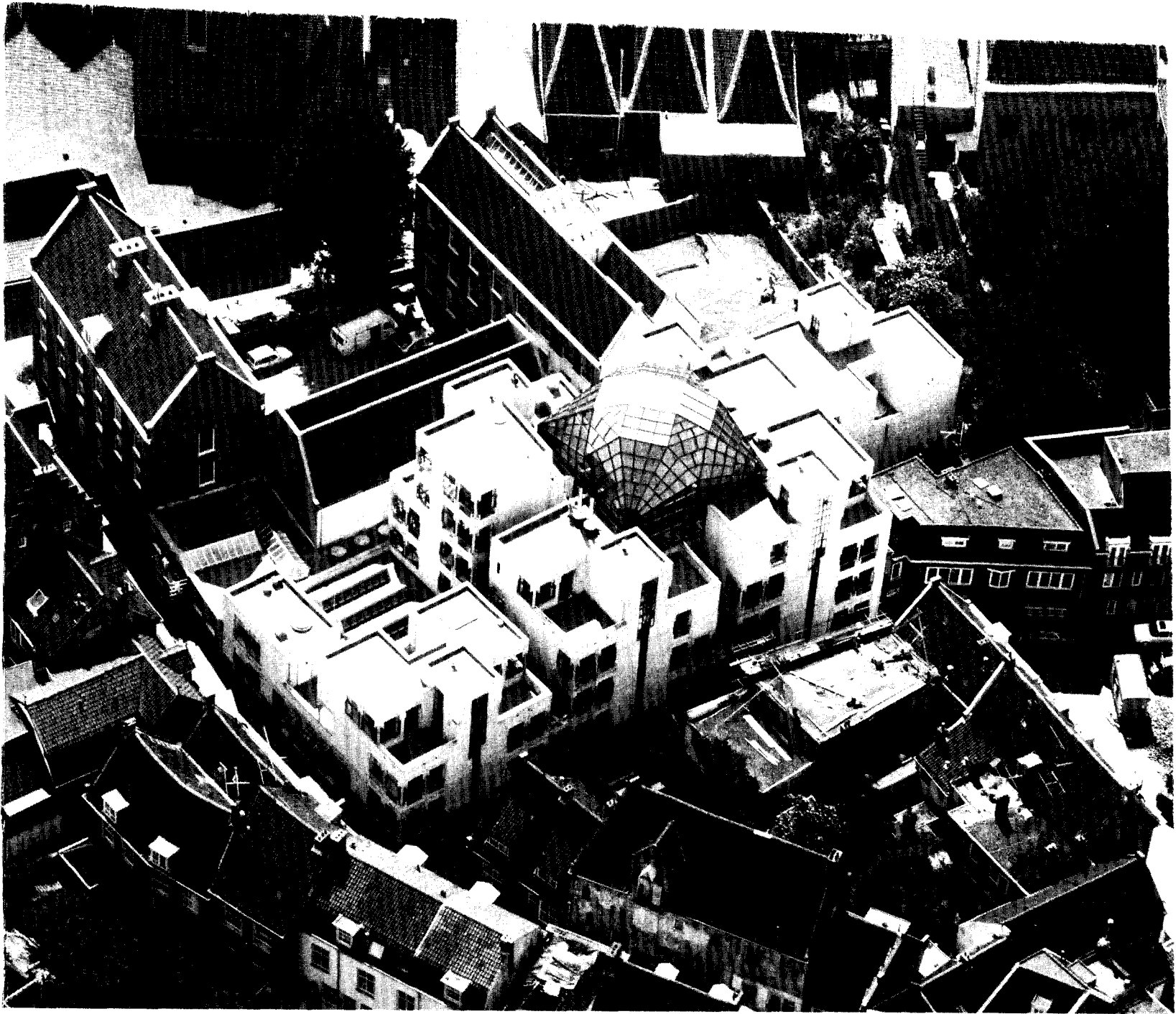
Op het gebied van brandbeveiliging zijn we zelfs de grootste van Nederland. U mag van ons dan ook de nodige know-how verwachten en after sales tot in lengte van dagen.

Interesse in een gezamenlijke oplossing van uw beveiligingsproblematiek? Bel ons voor een afspraak.

Siemens Nederland N.V.
Afdeling Beveiliging
Postbus 16068, 2500 BB Den Haag
Centraal informatienummer:
070-78 2704

Siemens: adviseur voor brand- en inbraakbeveiliging

Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort. (Foto: KLM Aerocarto, Schiphol)

Dit project werd uitgevoerd door de Bouwcombinatie R.O.B. v.o.f., bestaande uit:

AMSTERDAMSCH E AANNEMING MAATSCHAPPIJ B.V.

2596 CC Den Haag - Nassau Ouwkerkstraat 3 - Telefoon 070-244405* - Telex 31643 - Telefax 070-249201
Met vestigingen in Amsterdam, Groningen en Lisse.

Koninklijke Woudenberg Ameide

restauratie - renovatie - nieuwbouw

voorstraat 7 - postbus 3 - 4233 zg ameide - tel. 01836-6600*

nevenvestigingen in
's-gravenhage groningen
medemblik oosterwolde
valkenburg zutphen

ISBN 906011.626.7

PHILIPS VINGBOONS

(1607-1678)

Architect

door Koen Ottenheim

288 pagina's

rijk geïllustreerd in kleur en zwart/wit

gebonden

prijs f 89,-

Philips Vingboons (1607-1678) was de zoon van de schilder David Vingboons en lid van het artistieke Amsterdamse familiebedrijf van graveurs, kaartmakers en architecten. De gebouwen die hij vanaf 1637 in Amsterdam en daarbuiten ontwierp markeren de definitieve ommekeer in de Nederlandse architectuur van een uitbundige en fantasierijke geveldecoratie naar het ingetogen en strakkere classicisme. De opdrachten liepen uiteen van eenvoudige wevershuizen en respectabele burgerwoningen tot breed uitgemeten stadspaleizen van vooraanstaande regenten en handelsmagnaten. Voor hen en voor hun relaties in diverse provincies van de Republiek ontwierp Vingboons ook statige landhuizen. Daarnaast kreeg hij bijzondere opdrachten; hij was een van de ontwerpers voor een nieuw stadhuis in Amsterdam, en hij bouwde de nieuwe schouwburg en de katholieke schuilkerk aan het Begijnhof. In zijn ontwerpen was het 'bouwen op maat en vaste regel' het uitgangspunt van zijn architectuur: de schoonheid van het classicisme ligt niet in het ornament maar in de harmonieuze proporties.

Deze uitgave bevat ruim 230 tekeningen, prenten en foto's waarmee het leven en de werken van Philips Vingboons worden geïllustreerd. Bovendien zijn Vingboons' publikaties uit 1648, (*Afbeeldels der voornaemste Gebouwen uyt alle die Philips Vingboons geordineert heeft*) en uit 1674 (*Tweede deel van de Afbeeldels der voornaemste Gebouwen uyt alle die Philips Vingboons geordineert heeft*) met circa 120 gravures in facsimile opgenomen.

Het boek is voorzien van een korte samenvatting in de Engelse taal.

Verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks bij uitgeverij De Walburg Pers, postbus 222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522, telefax 05750-41025, postbank 2069668.

DE WALBURG PERS

